

โครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2
(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

โครงการการสังเคราะห์องค์ความรู้จากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
เรื่อง คน น้ำ ท้องถิ่น : วิถีชุมชน มิติความสัมพันธ์และ
โลกทัศน์การจัดการทรัพยากรน้ำในท้องถิ่น

โดย

อุศนา นาศรีเคน

ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

กันยายน 2553

โครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2
(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

โครงการการสังเคราะห์องค์ความรู้จากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
เรื่อง คน น้ำ ท้องถิ่น : วิถีชุมชน มิติน้ำสัมพันธ์และ
โลกทัศน์การจัดการทรัพยากรน้ำในท้องถิ่น

คณะผู้วิจัย

1. นางสาวอุศนา นาศรีเคน	หัวหน้าโครงการ
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ	ที่ปรึกษา
3. ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ มณีโชติ	ที่ปรึกษา
4. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปฐม หงษ์สุวรรณ	ที่ปรึกษา

ได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2
(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

(ความเห็นในรายงานผลการดำเนินโครงการเป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

กันยายน 2553

กิตติกรรมประกาศ

โครงการสังเคราะห์ความรู้ เรื่อง คน น้ำ ท้องถิ่น : วิถีชุมชน มิติความสัมพันธ์และโลกทัศน์ การจัดการทรัพยากรน้ำในท้องถิ่น สำเร็จลงได้ด้วยคำแนะนำและความช่วยเหลือจากผู้ที่หลากหลาย ทั้ง “ครู” ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ มณีโชติ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ “ผู้ร่วมงาน” อาจารย์ทม เกตุวงศา อาจารย์พรรณิกา ฉายากุล อาจารย์อภิราตี จันทร์แสง ผู้ช่วยศาสตราจารย์นริรัตน์ ปริสุทธุฒิพร และพนักงานประจำสำนักงาน โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑน์ มหาวิทยาลัยมหาสารคามทุกท่าน ที่มีส่วนช่วยให้การทำงานสังเคราะห์นี้ มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น กับต้องขอขอบคุณอย่างยิ่งสำหรับข้อมูลอันทรงคุณค่าจากงานวิจัยของ คณะนักเรียน และคุณครูจากสถานศึกษาโรงเรียนต่างๆ ที่เข้าร่วมโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) พร้อมกันนี้ต้องขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้ทุนสนับสนุนการสังเคราะห์ โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) และท้ายที่สุดขอขอบคุณครอบครัวที่ยอมให้ข้าพเจ้า “ขี้ยกอก” เวลาบางส่วนเพื่อทำงานสังเคราะห์องค์ความรู้ฉบับนี้

อุศนา นาศรีเคน

บทคัดย่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2

(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

โครงการสังเคราะห์องค์ความรู้

เรื่อง คน น้ำ ท้องถิ่น : วิถีชุมชน มิติความสัมพันธ์และโลกทัศน์การจัดการทรัพยากรน้ำ
ในท้องถิ่น

People, Water and Local Community : Life Styles, Relationship Dimensions and
Visions on Water Resource Management in the Community

คณะผู้วิจัย นางสาวอุศนา นาศรีเคน

ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ มณีโชติ
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปฐม หงษ์สุวรรณ

ปีที่พิมพ์ 2553

องค์ความรู้เรื่องโลกทัศน์ของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นอีสานอันเกี่ยวข้องกับน้ำ จากข้อมูล
ในโครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 จะเห็นได้ถึงความสัมพันธ์
ระหว่างผู้คน ชุมชน และลำน้ำ ใน 2 มิติ คือ มิติทางวัฒนธรรมและมิติทางเศรษฐกิจ น้ำในมิติทาง
วัฒนธรรมเป็นภาพสะท้อนให้เห็นการสร้างความสัมพันธ์ของผู้คนท้องถิ่นอีสานในฐานะของความเป็น
คนกลุ่มเดียวกัน/พวกเดียวกัน ด้วยการสร้างระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกัน จากวิถีคิดเรื่อง
ความศักดิ์สิทธิ์และความอุดมสมบูรณ์เป็นดั่งอียิปต์ ผ่านประเพณี พิธีกรรม ทำให้น้ำเป็นของสาธารณะ
ที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้อย่างเคารพ หากเมื่อความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่ขยายอิทธิพลเข้ามายังท้องถิ่น
อีสาน คือ อำนาจอรัฐ และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ทำให้น้ำถูกนิยามด้วยความหมายเชิงเศรษฐกิจ
ในฐานะทรัพยากรทางธรรมชาติ ทำให้ความเป็นสาธารณะของน้ำกลายเป็นของกึ่งสาธารณะ คือ มีผู้เป็น
เจ้าของและมีคนบางกลุ่มเท่านั้นที่สามารถเข้าถึงทรัพยากรชนิดนี้ได้ นำมาซึ่งความขัดแย้งและการแบ่งปัน
ผลประโยชน์ วิถีคิดและวิถีการดำรงชีวิตของผู้คนและชุมชนท้องถิ่นอีสานจึงจำเป็นต้องปรับตัวรับกับ
พลังของกระแสความเปลี่ยนแปลงของโลกยุคใหม่ในบริบทที่แตกต่างกัน

คำสำคัญ : วิถีชุมชน, การจัดการทรัพยากรน้ำ

Keywords : Local Community, Water Resource Management

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทนำ.....	1
น้ำในมิติทางวัฒนธรรม.....	2
น้ำ : การตั้งถิ่นฐาน เพื่อนพ้องพี่น้อง รากฐานวัฒนธรรม.....	2
น้ำ : ความเชื่อ ความศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม.....	5
- น้ำกับความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์.....	6
*พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อเกี่ยวกับน้ำ.....	6
*สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับน้ำ.....	10
- น้ำกับความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์.....	12
น้ำในมิติทางเศรษฐกิจ.....	14
น้ำ : การทำมาหากิน ผลประโยชน์ ความขัดแย้ง.....	15
- นโยบายจากส่วนกลางในการจัดการน้ำ.....	16
- การใช้พื้นที่และการแปลงสินทรัพย์เป็นทุน.....	20
บทส่งท้าย.....	21
บรรณานุกรม.....	23
ประวัติผู้วิจัย.....	26
ภาคผนวก.....	27
ตารางการตั้งถิ่นฐานของชุมชนท้องถิ่นใน โครงการยุววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	28
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู	
เลข และนครราชสีมา)	

คน น้ำ ท้องถิ่น : วิถีชุมชน มิตិความสัมพันธ์และโลกทัศน์ การจัดการทรัพยากรน้ำในท้องถิ่น

บทนำ

“ของเหลวอันจะขาดเสียมิได้” คำนิยามความหมายของน้ำที่ไม่มีใครสามารถปฏิเสธได้ เพราะน้ำถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตของมนุษย์ที่จะทำให้มนุษย์สามารถอยู่รอด ทว่าน้ำยังถูกสร้างให้มีนัยความหมายที่หลากหลายมากกว่าความเป็นตัวของมันเอง ที่เป็นของเหลวชนิดหนึ่ง (ดูทอม สแตนเดจ, 2552) น้ำทำให้คนมาอยู่ร่วมกัน เกิดความสัมพันธ์ทางสังคม ก่อนหน้าที่มนุษย์จะรู้จักการจัดเก็บหรือจัดการกับน้ำ มนุษย์จำเป็นต้องดำรงชีวิตใกล้พื้นที่ที่มีน้ำเพื่ออยู่รอด พอมนุษย์เริ่มการตั้งถิ่นฐานและรู้จักการทำเกษตร พื้นที่ใกล้แหล่งน้ำจะเป็นตัวเลือกลำดับแรกๆ ในการเลือกพื้นที่ของมนุษย์ เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงต่างๆ เช่น น้ำขึ้นน้ำลง โรคระบาด มนุษย์พยายามเรียนรู้ที่จะอยู่กับแหล่งน้ำนั้นๆ ให้ได้ ความพยายามเหล่านั้นสะท้อนออกมาในรูปแบบการจัดการน้ำ การจัดการน้ำจึงถือว่าเป็นตัวจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ น้ำจึงเป็นทั้งข้อจำกัดและตัวชี้้นำความก้าวหน้าของมนุษยชาติ

ในท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย หรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า บริเวณอีสาน เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่ผู้คนมีความความสัมพันธ์กับน้ำในรูปแบบต่างๆ อันสามารถสะท้อนให้เห็นได้จากวิถีการดำรงชีวิต ความคิด ความเชื่อ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับธรรมชาติ ระหว่างคนกับคนระหว่างภายในชุมชนด้วยกันเอง และกับชุมชนภายนอก โดยมีตัวกลางคือ น้ำ

บทสังเคราะห์ทางวิชาการเรื่องนี้ เป็นการนำข้อมูลจากงานการวิจัยท้องถิ่นของนักเรียนและครูในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) ที่เกี่ยวข้องกับน้ำมาเรียบเรียง พร้อมกับขยายความและเพิ่มเติมในส่วนของแนวคิดทางวิชาการ เพื่อต้องการศึกษาถึงโลกทัศน์ของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่ดังกล่าวอันเกี่ยวข้องกับน้ำ ซึ่งพบว่ามียุ 2 มิติที่สำคัญ คือ ประการแรก น้ำในมิติทางวัฒนธรรม ทั้งการเป็นสิ่งอุปโลกนวิโลกที่จำเป็นในการดำรงชีวิต การตั้งถิ่นฐาน บ่อเกิดอารยธรรม รวมทั้งการเป็นสิ่งที่ใช้ในพิธีกรรมหรือความศักดิ์สิทธิ์ ประการที่สอง น้ำในมิติทางเศรษฐกิจ เมื่อน้ำกลายเป็นหนึ่งในทรัพยากรทางธรรมชาติที่สำคัญ หรือทรัพย์สินหรือทุนที่สามารถซื้อขายได้ จึงจำเป็นต้องมีการใช้ประโยชน์ การพัฒนา การอนุรักษ์และสร้างมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจ โลกทัศน์อันเกี่ยวข้องกับน้ำนี้ จึงเป็นการสร้างความหมายต่างๆ โดยผู้คนในชุมชนท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์กับน้ำ เพื่อตอบสนองกับความต้องการและผลประโยชน์ของกลุ่มของตนเองในบริบทที่แตกต่างกัน

น้ำในมิติทางวัฒนธรรม

อนันท์ กาญจนพันธุ์ (2543 : 125) นิยามความหมายของมิติทางวัฒนธรรมว่า การเคลื่อนไหวทางความคิด ที่มนุษย์พยายามสร้างความหมายเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตทางสังคม บนพื้นฐานของอุดมการณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งมีผลให้เกิดทั้งการครอบงำของอุดมการณ์หลัก และการต่อต้านการครอบงำดังกล่าว บางครั้งก็เกิดเป็นระบบคิดที่มีระเบียบและบางครั้งก็ไร้ระเบียบ เพราะการต่อสู้ แลกเปลี่ยน และผสมผสานความหมายของความเป็นมนุษย์แตกต่างกันไปในแต่ละบริบทที่เฉพาะเจาะจงของประวัติศาสตร์

ข้อมูลจากรายงานการวิจัยโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) พบว่ามีการนิยามความหมายของน้ำในมิติทางวัฒนธรรมใน 2 ประเด็น คือ ประเด็นแรก *น้ำกับการตั้งถิ่นฐานและความสัมพันธ์ของชุมชนลุ่มน้ำเดียวกัน* โดยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญของการตั้งถิ่นฐาน และการเป็นคนกลุ่มเดียวกันที่มีการใช้แหล่งน้ำเดียวกันหรือการอธิบายถึงความสัมพันธ์ของคนในลุ่มน้ำ/แหล่งน้ำเดียวกัน หรือมีที่มาจากแหล่งน้ำเดียวกัน ซึ่งทำให้กลายเป็นกลุ่มคนที่มีรากฐานทางวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน ประเด็นที่สอง *น้ำกับความเชื่อ และความศักดิ์สิทธิ์* ทั้งที่เกี่ยวกับน้ำและความเชื่ออื่นที่สัมพันธ์กับน้ำ เช่น พญานาค หรือ ผี อันมีผลต่อการรับรู้ของผู้คนท้องถิ่น และเชื่อมโยงสู่รูปแบบพิธีกรรม ที่มีผลต่อความเชื่อและระบบความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่น และสัมพันธ์กับภายนอกท้องถิ่น

น้ำ : การตั้งถิ่นฐาน เพื่อนพ้องพี่น้อง รากฐานวัฒนธรรม

ปัจจัยเรื่องน้ำมีผลอย่างมากต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนท้องถิ่นอีสาน ศรีศักร วัลลิโภดม (2533 : 6 – 7) อธิบายถึงลักษณะภูมิประเทศว่ามีความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในท้องถิ่นอีสาน ใน 3 บริเวณ คือ บริเวณแรก ได้แก่บริเวณที่สูงที่ลาดลงมาแต่เชิงเขา มีร่องรอยตั้งแต่มนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่พบเพียงเครื่องมือหินกระจายอยู่ตามที่ต่างๆ เช่น ตามถ้ำ บริเวณที่ใกล้กับลำน้ำหรือแม่น้ำ ไม่พบโครงกระดูกหรือแหล่งที่อยู่แน่ชัด แต่ในทางตรงข้ามมีการพบศาสนสถานอ่างเก็บน้ำ สระน้ำ คันดิน หรือบริเวณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ที่เป็นโบราณสถานสมัยวัฒนธรรมแบบเขมรที่พบในประเทศไทย ราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 19 บริเวณที่สอง คือ บริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำ บริเวณที่สาม คือ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วม ซึ่งทั้งสองบริเวณเป็นเขตที่พบการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยโลหะตอนปลายจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าการตั้งถิ่นฐานทั้งสามลักษณะมีความสัมพันธ์กับน้ำ แม้แต่บริเวณที่สูงที่ลาดลงมาแต่เชิงเขา ที่อาจจะมีปัญหาเรื่องแหล่งน้ำก็มีความพยายามแก้ปัญหาด้วยการจัดการน้ำแบบอื่นๆ

ความพยายามแก้ปัญหาเรื่องการตั้งถิ่นฐานให้เหมาะสมกับสภาพของแหล่งน้ำในท้องถิ่นอีสานที่แม้ว่าข้อจำกัดด้านสภาพภูมิประเทศของแม่น้ำสายใหญ่ของอีสาน ทั้งแม่น้ำโขง แม่น้ำมูล หรือแม่น้ำชี จะเห็นได้ว่าแม่น้ำสายใหญ่ของบริเวณอีสานมีการตั้งถิ่นฐานติดลำน้ำอยู่เพียงบางพื้นที่เท่านั้น เนื่องมาจากข้อจำกัดด้านสภาพภูมิประเทศของแม่น้ำสายใหญ่ที่จะมีน้ำท่วมแผ่ขยายเข้ามาเมื่อฤดูน้ำหลาก นอกจากบางแห่งที่เป็นข้อยกเว้น เช่น เมืองอุบลราชธานี ที่ริมแม่น้ำมูลบริเวณนั้นเป็นที่ดอนเมืองจึงอยู่ชิดลำน้ำได้ (พระยาสุนทรพิพิธ, 2516 : 132) ทำให้มีพื้นที่จำกัดในการจะตั้งถิ่นฐานริมฝั่งแม่น้ำใหญ่ ดังนั้นคนในท้องถิ่นอีสานจึงแก้ปัญหาโดยการเลือกตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นกลุ่มบนที่ดอนใกล้แหล่งน้ำขนาดเล็กลงมา และมีการทำนากอกชุมชนในที่ลุ่ม ลักษณะเฉพาะเช่นนี้ทำให้แหล่งน้ำอื่นมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของผู้คน ซึ่งได้แก่ แม่น้ำ (สาขา) ลำห้วย หนอง บึง กุด¹ สอง² ลำหรือชำ³ เลิง⁴ คก⁵ บุ่ง⁶ เป็นต้น

จากประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในโครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) ส่วนใหญ่มีลักษณะการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ริมลำน้ำหรือสามารถเข้าถึงแหล่งน้ำได้สะดวก ด้วยเหตุผลด้านการดำรงชีพ ด้านการทำมาหากิน ทั้งการเกษตรและการประมง รวมทั้งด้านการคมนาคม หรือแม้กระทั่งเหตุผลในการย้ายถิ่นฐานจากพื้นที่เดิมมาเป็นพื้นที่ใหม่ มักจะด้วยเหตุผลว่าพื้นที่เดิมห่างไกลจากแหล่งน้ำ กั้นคาน้ำและมีผลให้การคมนาคมไม่สะดวก ทำให้ปัจจัยด้านพื้นที่ที่ใกล้แหล่งน้ำจึงเป็นตัวเลือกลำดับแรกๆ เนื่องจากมีชัยภูมิที่ดี มีความอุดมสมบูรณ์ เพราะพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำมักจะสัมพันธ์กับพื้นที่ป่า ซึ่งมีของป่า สัตว์ป่าที่สามารถนำมาดำรงชีพได้ (ภาคผนวก ตารางการตั้งถิ่นฐานของชุมชนท้องถิ่นในโครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา))

การมีชัยภูมิที่ดี มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นสาเหตุสำคัญให้ทำให้ผู้คนอพยพย้ายถิ่นฐานเข้าไปยังชุมชนท้องถิ่นนั้น ทั้งอพยพตามเครือญาติที่ไปตั้งถิ่นฐานก่อน (นภ 1 : 1 – 2) หรือการได้ยินข่าวเรื่องความอุดมสมบูรณ์ (สน 1 : 1) ความคิดเรื่องความอุดมสมบูรณ์นั้น เป็นความเชื่อพื้นฐานของสังคม

¹ กุด หมายถึง ลำน้ำขนาดเล็กที่เกิดจากลำน้ำเปลี่ยนทางเดิน

² สอง คือ ร่องน้ำเล็ก ๆ

³ ลำ หรือ ชำ คือแหล่งน้ำใต้ดิน หรือ น้ำพุธรรมชาติ ที่มีน้ำซึมออกมาตลอดปี บางแห่งก็ไหลพุ่งขึ้นชาวบ้านเรียกว่า น้ำนุ่น

⁴ เลิง คือ ที่ลุ่มแบน ส่วนมากจะมีน้ำเฉพาะหน้าฝน

⁵ คก คือ บริเวณกึ่งน้ำ หรืออ่าวเล็กๆ สำหรับเป็นที่จอดเรือ มีน้ำไหลวน

⁶ บุ่ง คือ ที่ราบใหญ่มีแอ่งน้ำอยู่ข้างใน ลักษณะคล้ายหนองแต่เล็กกว่า เป็นที่อยู่อาศัยและวางไข่ของปลาขนาดเล็กและสัตว์น้ำอื่นๆ

เกษตรกรรมทั่วไป เพราะสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิม ที่ต้องขึ้นอยู่กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ก็จะมีคติความอุดมสมบูรณ์เป็นเป้าหมายสำคัญของชีวิต (อานันท์, 2544 : 130)

เมื่อพื้นที่บริเวณริมแหล่งน้ำถูกจับจองไปแล้ว ทำให้กลุ่มที่มาทีหลังต้องเลือกการตั้งถิ่นฐานอีกแบบ คือตั้งอยู่บนที่สูง และต้องขุดสระน้ำไว้เอง (ฉัตรทิพย์, 2541 : 60) นอกจากนี้การตั้งถิ่นฐานบนที่สูงอาจจะมีเหตุผลจากการหนีน้ำ ด้วยประสบการณ์ที่พอถึงหน้าน้ำก็มีน้ำท่วมเป็นประจำ จึงมีการตั้งบ้านเรือนในพื้นที่โคก ดอน มอ โนน โพน⁷ โสภ⁸ แต่ก็ไม่ได้ห่างไกลจากแหล่งน้ำเท่าใดนัก (ภาคผนวก ตารางการตั้งถิ่นฐานของชุมชนท้องถิ่นในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา))

นอกจากนี้การที่พื้นที่ราบลุ่มใกล้แหล่งน้ำนั้นมีย่างจำกัด เมื่อการอยู่อาศัยมีอย่างหนาแน่นที่ดินในการเพาะปลูกไม่เพียงพอ จำเป็นต้องมีการแยกชุมชนไปตั้งยังแหล่งใหม่ ทำให้ลักษณะของชุมชนท้องถิ่นอีสานมีลักษณะกระจายกระจายและมีขนาดเล็ก

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวสะท้อนให้เห็นได้จากการตั้งชื่อชุมชนจึงอิงอยู่กับลักษณะของภูมิประเทศที่มีการตั้งถิ่นฐานนั้น (อภิศักดิ์, 2527 : 6 – 7) ทั้งในบริเวณที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งน้ำก็จะตั้งชื่อแสดงถึงทำเลที่ตั้งนั้นๆ เช่น บ้านกุดธาตุ บ้านบุงเลิศ บ้านคำไฮ บ้านหนองแวง บ้านคกเลาใต้ บ้านน้ำคำ เป็นต้น หรือชุมชนที่ตั้งอยู่บนที่สูง ชื่อชุมชนก็มักจะมีคำที่แสดงถึงลักษณะการเป็นพื้นที่สูง เช่น บ้านโนนดงมัน บ้านโนนสูงเปลือย บ้านโคกไม้้งาม เป็นต้น

การอพยพโยกย้ายของผู้คนมาตั้งถิ่นฐานยังที่ใหม่ เป็นการสร้างชุมชนและสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนใหม่ เนื่องจากผู้คนที่อพยพมานั้นมีภูมิหลัง ความคิด ความเชื่อ อุดมการณ์ที่แตกต่างกัน จึงจำเป็นต้องหาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในฐานะของคนกลุ่มเดียวกันในพื้นที่ใหม่ ลักษณะของการสร้างความเป็นกลุ่มเดียวกันหรือชุมชนเดียวกันนั้น มีการสร้างนิยามผ่านพื้นที่ เช่น การเป็นคนในกลุ่มน้ำเดียวกันหรือใช้แหล่งน้ำร่วมกัน

จากรายงานวิจัยในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) มีข้อมูลที่กล่าวถึงความเป็นคนในชุมชนลุ่มน้ำเดียวกัน ที่มีการสร้างความเป็นกลุ่มพวกเดียวกัน ในกรณีของชุมชนหนองหาร จังหวัดสกลนคร เป็นพื้นที่ของชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานและอยู่อาศัยของกลุ่มคนหลายเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ทั้งไทย ลาว ผู้ไท ข้อ กะเลิง ข่า เวียดนาม ที่มีความผูกพันและสัมพันธ์กับแหล่งน้ำแห่งนี้ การสร้างความเป็นพวกเดียวกันของกลุ่มชนในหนองหารนี้ โดยการใช้จุดร่วมกันผ่านตำนานเรื่องเล่า และศาสนา

⁷ โก ดอน มอ โนน โพน เป็นคำเรียกบริเวณที่สูง

⁸ โสภ คือ บริเวณที่สูง แต่ถูกน้ำเซาะทำให้ดินพังทลาย เนื่องจากไม่มีมาตรการป้องกันการพังทลายของดิน

ตำนานเรื่องเล่าของหนองหาร คือ ตำนานผาแดงนางไอ่ และความเชื่อเรื่องพญานาค ที่ผู้คนในบริเวณหนองหารยังมีการเล่าสืบต่อกันมาแม้จนปัจจุบัน ความเชื่อในตำนานนี้ทำให้ชาวชุมชนรอบหนองหารจะไม่พูดในสิ่งไม่ดีเกี่ยวกับพญานาค เพราะจะทำให้เรือล่มและหาปลาไม่ได้ (สน 2 : 9 – 10)

ส่วนการสร้างความสัมพันธ์ผ่านศาสนา ศาสนาที่มีการนับถือกันในกลุ่มชนหนองหาร มีอยู่สองศาสนาหลัก คือ ศาสนาพุทธ และศาสนาคริสต์ ศาสนาพุทธ เป็นศาสนาที่กลุ่มชนไทยลาว ยึด ผู้ไท กะเลิง เมื่อมีการอพยพมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณหนองหาร ส่วนหนึ่งจะตั้งถิ่นฐานใกล้หนองน้ำเพื่อสะดวกในการทำมาหากิน มีการปลูกบ้านใกล้เคียงกันแบบไม่มีรั้ว เป็นระบบเครือญาติ เพื่อดูแลและสร้างความปลอดภัยร่วมกัน อีกส่วนหนึ่งจะตั้งถิ่นฐานใกล้วัด เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนและสะดวกในการประกอบกิจทางศาสนา (เรื่องเดียวกัน : 14 – 15) อีกกลุ่มคือผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์ อันได้แก่ กลุ่มชนเวียตนาม ยึด ผู้ไท ข่า มีการสร้างบ้านเรือนอยู่เป็นกลุ่มเดียวกัน เช่นชุมชนท่าแร่ และมีความสัมพันธ์กับกลุ่มชนอื่นๆ ด้านการค้าขาย (เรื่องเดียวกัน : 15 – 16)

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยเรื่องชุมชนท้องถิ่นหลายเมือง มีตำนานเรื่องเล่าที่กล่าวถึงการเดินทางของผู้คนที่นำสิ่งของมีค่าไปสร้างหรือบูชาพระธาตุพนม แต่ไปไม่ถึงจึงมีการฝังสิ่งของมีค่าเหล่านั้นไว้ที่ชุมชนท้องถิ่นนั้น สะท้อนให้เห็นได้จากการตั้งชื่อชุมชน เช่น บ้านเมืองหงส์ (รอ 1 : 12) บ้านกุดย่ายั่ว (ขก 1 : 10) หรือศาสนสถาน เช่น บ้านกุดธาตุ (ขก 2 : 8) สมชาติ มณีโชติ (2553 : 20) กล่าวว่ากรณีเช่นนี้เป็นการสร้างความผูกพันของผู้คน โดยไม่ต้องคำนึงถึงความแตกต่างของบ้านเมืองและวัฒนธรรม

สิ่งหนึ่งที่ถือได้ว่าเป็นการสร้างความสัมพันธ์ร่วมกันของชุมชนในกลุ่มน้ำเดียวกัน คือ การสร้างกฎเกณฑ์การใช้น้ำร่วมกัน ที่ทุกชุมชนที่ร่วมกันใช้แหล่งน้ำเดียวกันต้องปฏิบัติ ดังกรณีของชุมชนที่ร่วมใช้แหล่งน้ำคลองสมบูรณ์ มีการแบ่งพื้นที่ใช้น้ำอย่างเป็นระบบ ชุมชนที่ใช้แหล่งน้ำนี้ ทั้งบ้านโคกตูม บ้านทุ่ง บ้านน้ำจำ มีการแบ่งพื้นที่การใช้น้ำออกเป็น 3 พื้นที่ คือ ทำเหนือใช้บริโภค ทำกลางใช้อาบน้ำ และทำใต้ใช้สำหรับซักเสื้อผ้า ให้สัตว์เลี้ยงไว้ดื่มกิน และลงเล่นน้ำ (นม 1 : 20) การจัดระบบเช่นนี้ นอกจากจะเป็นการคำนึงถึงระบบสาธารณสุขแล้ว ยังถือว่าเป็นแนวคิดในการอนุรักษ์ เพื่อให้มีแหล่งน้ำที่สามารถใช้ประโยชน์ได้อีกยาวนาน เป็นการสร้างสำนึกและความรับผิดชอบร่วมกันในฐานะของการเป็นคนกลุ่มพวกเดียวกัน

น้ำ : ความเชื่อ ความศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม

ประเพณีและระบบความเชื่อเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้คนลาวเป็นกลุ่มชนที่ปรับตัวได้ดีและมั่นคงในที่ใหม่ที่อยู่มาก นั่นคือสามารถสร้างชุมชนที่เป็นบ้านเป็นเมืองขึ้นได้ (ศรีศักร, 2545 : 230) การศึกษาของสุริยา สมุทคุปต์ และคณะ พบว่าคนในท้องถิ่นได้สร้างกลไกทางวัฒนธรรมเพื่อเป็นเครื่องมือใน

การควบคุมและจัดการการใช้ทรัพยากร รวมทั้งเพื่อจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนต่อการใช้ทรัพยากร อันส่งผลให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างเคารพและรู้คุณค่า กลไกวัฒนธรรมนี้มักปรากฏในรูปพิธีกรรมต่างๆ (อ้างในพัชรินทร์, 2538 : 2-32) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของศรีศักร วัลลิโภดม ที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ เรียกว่า “ประวัติศาสตร์วิถีชีวิต” เป็นการอธิบายถึงวิวัฒนาการของวัฒนธรรมในท้องถิ่นต่างๆ บนพื้นฐานของการปรับตัวของวัฒนธรรมการผลิตที่มีต่อสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศ โดยอาศัยพลังของคติความเชื่อ ซึ่งมีการแลกเปลี่ยนและผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลาระหว่างท้องถิ่นต่างๆ (อานันท์, 2543 : 120)

ระบบความเชื่อของชุมชนท้องถิ่นอีสานที่มีความสัมพันธ์กับน้ำ ที่ถือว่าเป็นพื้นฐานความคิดและอุดมการณ์ที่สำคัญมีอยู่ 2 ประการ คือ ประการแรก คือ ความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากตำนานเรื่องเล่าและสถานที่สำคัญ ประการที่สอง คือ ความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งสะท้อนออกมาในรูปของพิธีกรรม

น้ำกับความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์

ความศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) มีนักวิชาการหลายท่านที่ได้นำเสนอแนวความคิดและนิยามความหมายเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์อย่างหลากหลาย โดยสรุป ความศักดิ์สิทธิ์เป็นความจริงระดับหนึ่งที่แตกต่างกันข้ามกับความจริงสามัญ เป็นความเชื่อดั้งเดิมของมนุษย์เกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องผี วิญญาณ หรือเรื่องที่มนุษย์ไม่สามารถหาคำตอบได้ อันทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นมีอำนาจพิเศษบางอย่าง (ศึกษาเพิ่มเติมจากสมชาติ, 2550 : 186 – 187)

แนวคิดของผู้คนในท้องถิ่นมีการรับรู้เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับปรากฏในสัญลักษณ์ของการสื่อความหมายในรูปของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และสัตว์ศักดิ์สิทธิ์

พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อเกี่ยวกับน้ำ

ความคิดเกี่ยวกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Space) เป็นการนิยามบริเวณหรืออาคาร (สถานที่) ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ที่เกี่ยวข้องกับศาสนาหรือสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่สามารถให้คุณให้โทษได้ ตามคำอธิบายของอีเลียต (Eliade) ได้กล่าวถึงลักษณะสัญลักษณ์ของความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ว่าประกอบด้วยสัญลักษณ์ที่สร้างความหมายสะท้อนความเชื่อของคนในแต่ละชุมชน แต่ละสังคม เป็นลักษณะการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างโลกมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยมีองค์ประกอบของความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก การเป็นสถานที่สื่อสารกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (Places of Communication) ประการที่สอง การเป็นสถานที่แสดงพละกานภาพศักดิ์สิทธิ์ (Places of Divine Power) ประการสุดท้าย

การเป็นสถานที่แห่งการอุปมาโลกแห่งจินตนาการในคติความเชื่อให้ปรากฏ (Places as Icons of the World) (อ้างในสมชาติ, 2550 : 187)

จากข้อมูลภาคสนามจากรายงานวิจัยใน โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) พบว่าพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนชุมชนท้องถิ่นได้มีการรับรู้อันเกี่ยวข้องกับสัมพันธกับน้ำมี 2 พื้นที่ คือ คุ้งน้ำคันดิน และแหล่งน้ำที่มีผีผู้พิทักษ์

1) คุ้งน้ำคันดิน

ผู้คนและชุมชนในบริเวณอีสาน มักจะใช้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติหรือน้ำฝนที่ตกมาตามฤดูกาล จึงจำเป็นต้องมีระบบการจัดการน้ำ เพื่อให้มีน้ำไว้พอกินพอใช้ตลอดทั้งปี โดยเฉพาะในพื้นที่หรือบริเวณที่อยู่ในชัยภูมิที่อาจจะมีปัญหาเรื่องแหล่งน้ำธรรมชาติ หรือการไม่อาจคาดการณ์และควบคุมปริมาณน้ำฝนและการตกต้องตามฤดูกาลของฝนได้ จึงปรากฏให้เห็นถึงความพยายามในการจัดการน้ำของชุมชนโบราณบริเวณอีสาน ในรูปของคุ้งน้ำคันดิน และบาราย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบชุมชนโบราณในแอ่งโคราช ที่มีทั้งชุมชนที่ตั้งอยู่บนเนินดิน ชุมชนที่มีคุ้งน้ำล้อมรอบชั้นเดียวบ้างสองถึงสามชั้นบ้าง ชุมชนที่มีคุ้งน้ำคันดินล้อมรอบแบบไม่สม่ำเสมอ ชุมชนที่มีคุ้งน้ำคันดินล้อมรอบแบบสม่ำเสมอ (ศรีศักร, 2533 : 7) หรือบางเมืองมีคลองหรือทำนบทดน้ำอย่างง่าย ๆ (สุเมธ, 2529 : 166)

ในงานวิจัยจากชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) มีรายงานการวิจัยที่มีข้อมูลเกี่ยวกับระบบการจัดการน้ำในลักษณะคุ้งน้ำคันดินปรากฏอยู่หลายเรื่อง เช่น งานวิจัยเรื่องเมืองหงส์ รอยอารยธรรมโบราณ (รอ 1) งานวิจัยเรื่องย้อนอดีตเมืองเสมากับคุณค่าของยูววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (นม 2) งานวิจัยเรื่องศึกษาประวัติตำนานองค์พระธาตุสี่แก้ว (รอ 2) งานวิจัยเรื่องป่าดงคูกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชน (รอ 3) งานวิจัยเรื่องคูเมืองสกลนคร (สน 3) กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการสร้างคุ้งน้ำคันดินขึ้นเพื่อการอุปโภคบริโภค การป้องกันศัตรู การป้องกันน้ำท่วม (สน 3 : 12) และการคมนาคม (สน 3 : 7)

ทว่าสิ่งที่ควรพิจารณาเพิ่มเติมคือ การจะดัดแปลงสภาพทางธรรมชาติเพื่อการจัดการน้ำนั้น จำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมากในการสร้างสรรคงานเหล่านั้น ซึ่งต้องมาจากความร่วมมือ ที่ไม่อาจกระทำได้ในระดับชุมชนขนาดเล็กที่มีเพียงแห่งหรือสองแห่ง แต่จะต้องมีความสัมพันธ์กับหลายๆ แห่งหรือโครงสร้างองค์กรในระดับรัฐ (ศรีศักร, 2533 : 88) นอกจากนี้การสร้างอ่างเก็บน้ำคันดิน และคลองระบายน้ำ รวมทั้งสระน้ำ คุ้งน้ำล้อมรอบชุมชนอย่างใหญ่โตที่มีรูปร่างอย่างชัดเจน น่าจะสัมพันธ์กับศาสนสถานหรือแนวคิดทางศาสนา การใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคมีความจำเป็นจะต้องใช้ตลอดปี หากนำมาผูกพันกับทางศาสนา ที่กำหนดให้แหล่งน้ำกลายเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ จะมีผลต่อการรักษา

ความสะอาด คนไม่กล้านำวัวควายและสัตว์เลื้อยมาอาบน้ำหรือกระทำสิ่งสกปรกลงในน้ำ เท่ากับเป็นการป้องกันโรคระบาด ยิ่งกว่านั้นจะทำให้คนในชุมชนต้องช่วยกันบำรุงรักษา ขุดลอกและซ่อมแซมอยู่เสมอ (เรื่องเดียวกัน : 109 – 110)

นอกจากนี้ความสำคัญอีกประการของหนึ่งของผู้นำคันดิน น่าจะมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ของความเป็นสายน้ำศักดิ์สิทธิ์และทำน้ำศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากผู้นำหรือสายน้ำนั้น มีหลายพื้นที่ได้ทำหน้าที่ล้อมรอบอาณาบริเวณภายในที่มีสถานะเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่นพื้นที่ประดิษฐานของพระมหาธาตุเจดีย์ หรือสถูปเจดีย์ ที่สื่อความหมายเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางจักรวาล ผู้นำที่ล้อมรอบ จึงมีความหมายถึงสายน้ำที่แยกพื้นที่ที่อยู่รอบจักรวาลออกจากศูนย์กลางจักรวาลตามความหมายของจักรวาลคติ (สมชาติ, 2550 : 202 – 203)

ปัจจุบันผู้คนในท้องถิ่นยังรับรู้ถึงความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของแหล่งซากโบราณวัตถุสถาน แม้ว่าแหล่งซากโบราณวัตถุสถานเหล่านั้นจะเปลี่ยนหน้าที่จากที่เคยเป็นในอดีต ผ่านตำนานเรื่องเล่าและพิธีกรรม กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในฐานะของแหล่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติที่สามารถให้คุณให้โทษได้ (ศึกษาเพิ่มเติมจากสมชาติ, 2553 : 23 – 26)

2) แหล่งน้ำที่มีผีผู้พิทักษ์

เมื่อพื้นที่ทางกายภาพ มิได้เป็นเพียงวัตถุหรือที่ว่างหรือสภาพแวดล้อมข้างนอกตัวเราที่มีไว้เพื่อให้คนใช้ประโยชน์เท่านั้น วิธีการจัดการพื้นที่เหล่านั้นยังสะท้อนถึงวิถีคิดที่เรามีต่อพื้นที่ด้วย (อภิญา, 2543 : 66) ความคิดเกี่ยวกับพื้นที่ในวัฒนธรรมไทยนั้น ไม่ได้มองพื้นที่เป็นความว่างเปล่าแต่คิดว่าพื้นที่ต่างๆ นั้นมีเจ้าของ เช่น ผี เจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ การที่จะทำอะไรกับสิ่งที่อยู่ในพื้นที่ต่างๆ จำเป็นต้องบอกกล่าวหรือขออนุญาตจากเจ้าของ เช่น เจ้าป่า เจ้าเขา ผีขุนน้ำ ผีน้ำซับ ผีบ้านและอารักษ์เมือง เป็นต้น (อานันท์, 2553 : 131) โดยกลุ่มชนในท้องถิ่นมีความเชื่อเรื่องผีใน 2 กลุ่ม ได้แก่ ผีป่า และผีบ้าน ผีป่ามีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม ทรัพยากรและพื้นที่สาธารณะ ส่วนผีบ้านมีความสัมพันธ์ในลักษณะของผีบรรพบุรุษ และความผูกพันแบบเครือญาติ

จากข้อมูลภาคสนามในรายงานการวิจัยจากชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) มีเรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องแหล่งน้ำที่มีผีผู้พิทักษ์ ทั้งในลักษณะของความเป็นผีป่าและผีบ้าน ที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ ผีปู่ตา

วัฒนธรรมของกลุ่มคนลาว มีความเชื่อในการนับถือผีปู่ตา โดยชุมชนลาวเกือบทุกแห่งต้องมีศาลปู่ตา ส่วนใหญ่ที่ตั้งของศาลปู่ตาหรือศาลผีประจำท้องถิ่นจะอยู่ในบริเวณภายในหรือใกล้หมู่บ้าน มักแยกออกจากเรือนและอยู่ในพื้นที่สาธารณะของชุมชน เช่น ป่าชุมชน หรือแหล่งน้ำของชุมชน และ

มักจะมีการตั้งชื่อผีตามพื้นที่ตั้งของศาลนั้นๆ เช่น เจ้าพ่อกุดป่อง (ลย 1) กุดยั่วส่วย (ขก 1) เจ้าปู่วังหลวง (รอ 4)

ผีปอบบางตนก็อยู่ในสถานะของผีบ้าน เป็นผีบรรพบุรุษของคนในชุมชน เมื่อมีการโยกย้ายถิ่นฐาน ผู้คนในบ้านต้องพามาด้วย ดังเช่น เจ้าปู่วังหลวง (รอ 4) เพื่อให้คอยปกป้องคุ้มครอง เป็นผู้ดูแลให้ความร่มเย็นเป็นสุขแก่คนในหมู่บ้าน มักมีการเซ่นสรวงเป็นประจำทุกปี หรือมีการประกอบพิธีบอกกล่าวเมื่อพบกับความเดือดร้อน แต่ถ้าหากคนไม่อยู่ในจารีตประเพณีที่ติงาม ก็อาจลงโทษให้เกิดความเดือดร้อนและความวิบัติแก่ผู้คนในชุมชนได้ (ศรีศักร, 2545 : 233) สิ่งความศักดิ์สิทธิ์ จึงเป็นจุดร่วมในการสร้างความสัมพันธ์ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของผู้คนในชุมชน เดอร์ไคม์ (Durkheim) อธิบายว่าแนวคิดเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ถือกำเนิดและได้รับพลังอำนาจจากสำนึกของความเป็นพวกพ้องเดียวกัน (Collective Consciousness) ในสังคม (อ้างในสมชาติ, 2550 : 186)

นอกจากนี้การมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่สาธารณะนั้น ถือได้ว่าเป็นภูมิปัญญาอย่างหนึ่งของชุมชนท้องถิ่นในการรักษาทรัพยากรทางธรรมชาติและสร้างสำนึกสาธารณะร่วมกันของคนในชุมชน ผ่านเรื่องเล่าเกี่ยวกับอิทธิฤทธิ์ผู้พิทักษ์ ในการจะปฏิบัติหรือห้ามปฏิบัติสิ่งใด ต้องได้รับการอนุญาตจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ก่อน ด้วยวิธีการบอกกล่าว บวงสรวง เช่น ไหว้ ดังกรณีการจะใช้ทรัพยากรในพื้นที่ศาลปู่ตาหรือศาลผีประจำท้องถิ่น หรือการใช้ทรัพยากรเท่าที่จำเป็น รวมทั้งการพัฒนา เช่น การขุดลอกคลองกุดป่อง จังหวัดเลย ใน พ.ศ. 2476 เพื่อให้มีน้ำเพียงพอต่อการอุปโภคบริโภคและการเกษตรของประชาชน ก็มีเรื่องเล่าว่า เจ้าพ่อกุดป่องมาดลบันดาลให้ชาวบ้านมาขุดลอกคลอง (ลย 2 : 4) เรื่องเล่าเช่นนี้เป็นสร้างความชอบธรรมและการยอมรับพื้นที่เหล่านั้นในฐานะพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์

การที่มองพื้นที่ว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ครอบครองอยู่ ยังเป็นการสร้างระเบียบทางศีลธรรมขึ้นสำหรับการปฏิบัติในแต่ละพื้นที่ เพราะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ครอบครองพื้นที่ต่างๆ นั้นมีกฎเกณฑ์บังคับให้มนุษย์ต้องปฏิบัติตาม สำหรับทางน้ำมีกฎเกณฑ์เช่น ไม่กั้นหรือเปลี่ยนทางน้ำ ไม่ถมบ่อน้ำสาธารณะ เนื่องจากน้ำเป็นทรัพยากรสาธารณะที่ไม่ควรหวงไว้คนเดียว หรือทำลายเสียจนผู้อื่นเดือดร้อน (อานันท์, 2553 : 131) รวมทั้งมีข้อกำหนดทางศีลธรรมที่เรียกว่า ขะลำ เป็นข้อห้ามที่ไม่ให้ปฏิบัติในสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งหากปฏิบัติจะทำให้เกิดผลร้ายต่างๆ เช่น ห้ามถ่มน้ำลายลงในแม่น้ำ เดี่ยวปากเป็นผี (นม 3 : 22) จากความเข้าใจของผู้คนต่อความหมายของพื้นที่ผ่านสื่อหรือสัญลักษณ์บางอย่าง ซึ่งสัญลักษณ์เหล่านั้นคือพิธีกรรมและความเชื่อต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง สิ่งเหล่านี้จะทำหน้าที่เป็นกฎเกณฑ์ในการดูแลรักษาพื้นที่ขณะเดียวกันก็ให้ความหมายเกี่ยวโยงไปถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ไม่ให้มนุษย์ทำลายธรรมชาติมากเกินไป (อานันท์, 2553 : 135) และยังสามารถอธิบายได้ว่าเพราะเหตุใดบริเวณอีสานที่เป็นที่รับรู้ของคนทั่วไปว่าเป็นพื้นที่ที่มีความแห้งแล้งนั้น กลับกลายเป็นพื้นที่ซึ่งมนุษย์ในอดีตสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมและควบคุมให้เกิดดุลยภาพได้ดีกว่าพื้นที่อื่นๆ (ศรีศักร, 2543 : 80)

ลัทธิศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับน้ำ

ลัทธิศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับน้ำในที่นี้หมายถึง นาค ตามรากศัพท์ของคำว่า “นาค” นี้มาจากคำว่า “คห” แปลว่าผู้ให้น้ำ นาคจึงเป็นสัญลักษณ์ของน้ำและความอุดมสมบูรณ์ ความเชื่อเรื่องนาคเป็นความเชื่อที่มีการรับรู้ร่วมกันของคนในวัฒนธรรมลาว โดยเฉพาะพื้นที่ที่สำคัญ หรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่ถือเป็นศูนย์กลางทั้งการปกครอง และสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ ดังจะเห็นได้จากตำนานเรื่องเล่าที่มีการกล่าวถึงนาคในฐานะของผู้สร้างและรักษา ทั้งบ้านเมือง เช่น ตำนานล้านช้าง แหล่งน้ำ เช่น เรื่องเล่าเกี่ยวกับแม่น้ำโขงว่าเป็นที่อยู่อาศัยของพญานาค และปูชนียสถาน เช่น พระธาตุพนม ก็มีเรื่องเล่าว่ามีพญานาคคอยปกป้องรักษา

สำหรับชุมชนท้องถิ่นอีสานมีความเชื่อเกี่ยวกับนาคในฐานะของความ เป็น “งูใหญ่” สันนิษฐานว่าผู้คนในชุมชนอีสานมักพบเห็นงูในแหล่งน้ำเสมอ จนเกิดความเคยชินและมีความเชื่อว่าแหล่งน้ำนั้นจะมีงูอาศัยอยู่ ซึ่งจะต้องไม่ใช่งูธรรมดา หากแต่จะมีขนาดใหญ่ขึ้นตามแหล่งน้ำที่อาศัย จนสามารถขุดสร้างทางน้ำได้ (สุพิชฌาย์, 2542 : 37)

รายงานการวิจัยในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) ที่กล่าวถึงความเชื่อของผู้คนท้องถิ่นอีสานในพื้นที่วิจัยที่เกี่ยวกับนาคในรายงานการวิจัยเรื่อง ตำนานพญานาคกับการสืบสานความเป็นท้องถิ่น (ขก 3)

ตำนานพญานาคที่บ้านนาฝาย ตำบลหนองบัว อำเภอบ้านฝาง จังหวัดขอนแก่น เกี่ยวข้องกับบริเวณที่เรียกว่า สามก้อนเส้า เป็นบริเวณที่มีก้อนหินตามธรรมชาติสามก้อนวางอยู่ใกล้กันคล้ายรูปสามเหลี่ยมหรือวงกลม เหมือนก้อนเส้าที่ไว้ก่อไฟ ทำให้ถูกเรียกว่า สามก้อนเส้า โดยมีความเชื่อว่าพื้นที่บริเวณนี้เป็นทางผ่านขึ้นลงของพญานาคหรือรูปพญานาค (ขก 3 : 8 – 9) ลักษณะเช่นนี้เป็นการสร้างความหมายของพื้นที่ตามธรรมชาติที่มีลักษณะพิเศษผนวกกับความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติผ่านตำนานเรื่องเล่าให้กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งในพื้นที่นี้ผนวกกับความเชื่อเรื่องพญานาค ดังจะเห็นได้ว่ามีพื้นที่ที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน ได้มีการสร้างความหมายเชิงพื้นที่ผ่านตำนานเรื่องเล่าอื่น เช่น หินสี่ก้อนของชุมชนบ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย หินขนาดใกล้เคียงกัน ตั้งอยู่ในลักษณะสี่เหลี่ยมจัตุรัส เป็นพื้นที่ของเจ้าป่าเจ้าเขาที่พิทักษ์รักษาลูกหลานที่ทำมาหากินบนพื้นที่ภูเขาให้ปลอดภัยและบันดาลให้น้ำในชุมชนอุดมสมบูรณ์ไม่ขาดแคลน (ทองทิพย์, 2538 : 1 - 14)

ตำนานเรื่องเล่าพญานาคของบ้านนาฝายมีความสัมพันธ์กับตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาคในบริเวณสำคัญของกลุ่มวัฒนธรรมลาว ทั้งนครหลวงเวียงจันทน์และหนองหาร ซึ่งตำนานเล่าว่า ในวันออกพรรษา พญานาคกลุ่มหนึ่งของลำน้ำโขงขึ้นมาบนโลกมนุษย์ ทำวศิธรนักษัตรหรือเซียงเมียง ออกอุบายโดยเอากลองบักแข่งไปปิดรูปพญานาคที่นครหลวงเวียงจันทน์ ทำให้พญานาคไม่สามารถกลับเข้าสู่

ที่นครหลวงเวียงจันทน์ได้ จึงมาอยู่ที่บริเวณสามก้อนเส้านี้ (ขก 3 : 10) และยังมีเรื่องเล่าอีกว่าพญานาคที่สามก้อนเส้านี้เป็นพญานาคตนเดียวกับเรื่องผาแดงนางไอ่ (ขก 3 : 13)

หากจะดูความเชื่อมโยงของตำนานเรื่องเล่าพญานาคที่บ้านนาฝายก็มีความสอดคล้องกับตำนานและนิทานพื้นบ้านของเวียงจันทน์ ที่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพื้นที่สำคัญอันเกี่ยวพันกับรูปพญานาค คือ ตำนานพระธาตุหลวงเวียงจันทน์ที่กล่าวว่าบริเวณพระธาตุหลวงเป็นปล่องพญานาค หากเมื่อใดที่ชาวเวียงจันทน์มีความเดือดร้อน ชาวบ้านก็จะตักทองหมากแข็งแล้วพญานาคก็จะออกจากปล่องมาช่วยเหลือชาวเมือง และตำนานของพระธาตุคำ ที่นครหลวงเวียงจันทน์ มีเรื่องเล่าว่า ได้มีการสร้างพระธาตุครอบทับรูปพญานาค ทำให้พญานาคไม่สามารถที่จะออกมาจากรูได้ จึงแสดงอิทธิฤทธิ์ด้วยการพ่นไฟออกมาทำให้พระธาตุกลายเป็นสีดำ⁹

การเล่าถึงตำนานเรื่องเล่าพญานาคที่บ้านนาฝายว่าเป็นพญานาคกลุ่มเดียวกับนครหลวงเวียงจันทน์และหนองหาร ซึ่งถือว่าเป็นพญานาคใหญ่ มีนัยเพื่อชี้ให้เห็นความสำคัญของพื้นที่นี้ในการสร้างเรื่องราวที่ร้อยเรียงเชื่อมโยงกับพื้นที่ศูนย์กลางที่มีความสำคัญต่อผู้คนในกลุ่มวัฒนธรรมลาวทั้งนครหลวงเวียงจันทน์และหนองหารในฐานะศูนย์กลางการปกครองและศาสนา สันนิษฐานได้ว่าการสร้างความสัมพันธ์ของตำนานเรื่องเล่าพญานาค เป็นการแสดงถึงรากเหง้าหรือสายสัมพันธ์ของคนในพื้นที่บ้านนาฝายกับกลุ่มคนในพื้นที่ศูนย์กลางดังกล่าว เนื่องจากว่าแนวคิดความเชื่อของกลุ่มคนวัฒนธรรมลาว นาคยังเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นคนลาวหรือตระกูลของกลุ่มคนลาวอีกด้วย (หุมพันธ์, 2537 : 108)

นอกจากนี้บางบริเวณยังมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาค ซ่อนทับในพื้นที่บริเวณเดียวกับที่มีผู้พิทักษ์ เพื่อเป็นการย้ำถึงความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของบริเวณนั้นเพิ่มขึ้นอีก เช่น กุดยาส่วย นอกจากจะเป็นที่สิงสถิตของยาส่วยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถือ ยังมีเรื่องเล่าว่ามีพญานาคขนาดใหญ่พาดผ่านบริเวณกุดไปทางด้านหลัง และมีการเล่าถึงรูปปั้นของพญานาคที่เชื่อว่าชาวส่วยได้สร้างไว้ขวางลำน้ำล้อมรอบกุดยาส่วยไว้ พร้อมจารึกตัวอักษรขอมบนรูปปั้นพญานาคนี้ แต่รูปปั้นนี้ถูกทำลายราว พ.ศ. 2457 โดยกลุ่มพวกขุดหาสมบัติ ยังพบซากโบราณวัตถุที่มีลวดลายคล้ายเกล็ดพญานาคในบริเวณนั้น เชื่อว่าการกระทำเช่นนี้เพื่อเป็นการรักษาสถานที่แห่งนี้ไว้ไม่ให้ถูกทำลาย (ขก 1 : 7 – 10)

อีกกรณีหนึ่งคือ พื้นที่ที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสถานะ ทั้งการเป็นผีผู้พิทักษ์และพญานาคในคราวเดียวกัน ดังเรื่องเล่าของบริเวณที่ตั้งของศาลเจ้าปู่วังหลวงเดิม บริเวณนั้นมีผิมน้ำ ที่มีลักษณะเป็นงูใหญ่คล้ายพญานาค มีความต้องการให้ตั้งศาลริมน้ำและให้มีการสังเวศ มิฉะนั้นจะหลอกคนที่มาตั้งรกรากที่แห่งนี้ (รอ 4 : 15 – 16) รวมทั้งยังสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่นี้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์มาแต่เดิมก่อนการตั้งถิ่นฐานของผู้คนเสียอีก เป็นการสร้างความหมายของความสำคัญของพื้นที่ซ่อนทับลงไปอีกชั้นหนึ่ง ในอีก

⁹ ขอขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณที่กรุณาให้ความรู้เรื่องตำนานและนิทานพื้นบ้านของเวียงจันทน์ที่เกี่ยวข้องกับพญานาค

แห่งหนึ่งน่าจะเป็นการแสดงถึงการสร้างความสัมพันธ์และสร้างการยอมรับของคนกลุ่มใหม่ที่โยกย้ายเข้ามาในพื้นที่นี้ด้วย

น้ำกับความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์

จากการที่น้ำเป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นอีสานอย่างมาก ทว่าน้ำก็เป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่ยากจะควบคุม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดเหตุการณ์ความผิดปกติบางอย่าง ที่นอกเหนือจากความสามารถหรือเกินกำลังกว่าที่มนุษย์จะสามารถแก้ไขได้ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องหาวิธีการต่างๆ เพื่อบรรเทาวิกฤตที่เกิดขึ้น วิธีการอย่างหนึ่งที่ถูกสร้างมาเพื่อตอบสนองในเรื่องนี้ คือ พิธีกรรม

พิธีกรรม คือ กิจกรรมหรือการกระทำที่ทำซ้ำแล้วซ้ำเล่า จากคนชั่วอายุหนึ่งมาถึงคนอีกชั่วอายุหนึ่ง และทำโดยคนจำนวนมากเหมือนกัน โดยพิธีกรรมเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ด้วยการตั้งอยู่บนความเชื่อ คุณธรรม และอุดมคติที่คนในสังคมนั้นๆ มีอยู่ ซึ่งความเชื่อ คุณธรรม และอุดมคติของคนในสังคมหนึ่งๆ นั้น เรียกว่าภูมิปัญญา โดยภูมิปัญญาคือความรู้อันเกิดจากประสบการณ์ ความเชื่อ ค่านิยม และอุดมการณ์ ที่ถ่ายทอดสืบต่อกันมาในสังคม ความรู้นี้เป็นตัวกำหนดให้สมาชิกของสังคมหนึ่งๆ สามารถจัดความสัมพันธ์ของตนกับสิ่งอื่นๆ รอบตัวได้ สิ่งอื่นๆ รอบตัวที่กล่าวนี้ก็คือมนุษย์คนอื่น ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ อำนาจหรือผู้มีอำนาจ ตลอดจนสังคมหรือวัฒนธรรมอื่นๆ ด้วย (อานันท์, 2553 : 136)

สังคมท้องถิ่นอีสานมีลักษณะเช่นเดียวกับสังคมไทยอื่นๆ คือ เป็นสังคมเกษตรกรรม แนวความคิดที่สำคัญของสังคมเกษตรกรรม คือ แนวคิดเรื่องความอุดมสมบูรณ์ ความอุดมสมบูรณ์เป็นพื้นฐานความคิดและอุดมการณ์สำคัญเกี่ยวกับการดูแลความอยู่ดีมีสุข และเป็นรากฐานของสถาบันที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับสวัสดิการของสังคมไทย ซึ่งผูกพันแนบแน่นอยู่กับสถาบันการเมืองทุกระดับ อุดมการณ์ดังกล่าวมีความเป็นมาอย่างยาวนานในสังคมไทย จนอาจถือได้ว่าเป็นความเชื่อดั้งเดิมก่อนรับพุทธศาสนา เพราะเป็นความเชื่อพื้นฐานของสังคมเกษตรกรรมทั่วไป ดังนั้นสังคมไทยดั้งเดิมในฐานะชุมชนเกษตรกรรม ที่ต้องขึ้นอยู่กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ก็จะยึดถือความอุดมสมบูรณ์เป็นเป้าหมายของชีวิต ซึ่งปรากฏหลักฐานมากมายในรูปของพิธีกรรม ที่เรียกว่า พิธีเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Rites) (อานันท์, 2544 : 130)

ในรายงานการวิจัยในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) มีข้อมูลภาคสนามเรื่องพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์อันเกี่ยวข้องกับน้ำ ที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของสังคมท้องถิ่นอีสานใน 2 กลุ่มพิธีกรรมที่สำคัญ คือ พิธีกรรมขอฝน และพิธีกรรมเกี่ยวกับแหล่งน้ำ

1) พิธีกรรมขอฝน

เมื่อใดก็ตามที่เกิดภาวะความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ปัญหาที่มีผลกระทบต่อดำรงชีวิตของผู้คนท้องถิ่นอีสานเป็นอย่างมาก ทำให้มีการสร้างมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อแก้ปัญหานี้ ทั้งการเสี่ยงทาย เช่น พิธีเซียงซ้อง เพื่อสอบถามว่าฝนจะตกหรือไม่ จะตกช่วงไหน หรือพิธีการไล่แม่แล้ง ที่มีความเชื่อว่ามีบุคคลที่ทำให้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล (ขก 1 : 17 – 18)

หากพิธีกรรมที่มีความสำคัญและมีการประกอบพิธีกรรมในหลายพื้นที่ในบริเวณอีสานมากที่สุด คือพิธีบุญบั้งไฟ ซึ่งจะมาก่อนเข้าฤดูฝน มีงานวิจัยจากชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) ที่ทำวิจัยเกี่ยวกับพิธีบุญบั้งไฟ เช่น ประเพณีบุญบั้งไฟเทศบาลตำบลโนนสูงเปลือย ที่กล่าวว่า ประเพณีบุญบั้งไฟจัดขึ้นในเดือนหกของทุกปี เพื่อบูชาเทวดา ให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล สามารถทำการเกษตรได้อย่างราบรื่น (นภ 2 : 9) นักมานุษยวิทยาวิเคราะห์พิธีบุญบั้งไฟว่า การใช้บั้งไฟที่สร้างเหมือนเป็นสัญลักษณ์ของอวัยวะเพศชาย เพื่อใช้ยิงขึ้นไปบนฟ้า สอดคล้องกับประเพณีการบูชาอวัยวะเพศในสังคมต่างๆ ที่ใช้สื่อความหมายเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ในแง่ที่บ่งบอกถึงการก่อเกิดชีวิตใหม่ (อานันท์, 2544 : 130 – 131)

ในทำนองเดียวกับความเชื่อเรื่องการสงน้ำ หรือรดน้ำในวันสงกรานต์ ก็เป็นเหมือนสัญลักษณ์ว่า การสาดน้ำจะทำให้ฝนตกบริบูรณ์ พิธีพรรณชัยภูมหารสมบูรณ์ การเพาะปลูกได้ผล และถือว่าน้ำเป็นเครื่องชำระมลทินให้สะอาดด้วย (นภ 3 : 3)

2) พิธีกรรมที่เกี่ยวกับแหล่งน้ำ

ความเชื่อเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ ยังถือว่าเป็นการแสดงนัยของพลังอำนาจบางอย่างออกมา ในรูปของจาริตประเพณี ซึ่งเปรียบเสมือนกฎเกณฑ์ที่ทำหน้าที่จัดระเบียบ และกำหนดความสัมพันธ์ต่างๆ ทางสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

ข้อมูลจากรายงานการวิจัยในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) มีข้อมูลที่แสดงถึงจาริตประเพณีอันผูกพันกับแหล่งน้ำในท้องถิ่นของตนเอง ที่สะท้อนให้เห็นถึงความคิดเรื่องความอุดมสมบูรณ์และความพยายามจรรโลงความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำนั้นไว้ ด้วยการสร้างสำนึกสาธารณะต่อแหล่งน้ำนั้นๆ ผ่านพิธีกรรมที่มีต่อแหล่งน้ำนั้นๆ เช่น ประเพณีบุญยอคน้ำ ของชุมชนบริเวณคำคำบอน จังหวัดขอนแก่น คือ ประเพณีที่จัดขึ้นในวันพุธที่ 2 ของเดือน 6 ในทุกปี เป็นการทำบุญเลี้ยงผีปู่ย่าของคำคำบอน ที่ในแต่ละท้องถิ่นมีชื่อเรียกแตกต่างกัน เช่น บุญยอคน้ำ บุญยอหัวย บุญสร่งภู บุญสร่งแท่นหรือบุญตบประทายทราย เพื่อเป็นการแสดงความขอบคุณต่อสายน้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิตของคนในท้องถิ่น แสดงความสำนึกบุญคุณของแหล่งน้ำที่ตนเองอาศัยและใช้ประโยชน์ แสดง

การระต่อผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่พิทักษ์พื้นที่นั้นอยู่ รวมทั้งเป็นการควบคุมและจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สาธารณะที่มีอยู่อย่างจำกัดอีกด้วย (ขก 4 : 9 - 11) รวมทั้งน้ำยังถูกใช้ในฐานะเครื่องสังเวทที่ประกอบใน พิธีกรรม โดยมีคำกล่าวว่า “น้ำเต็มเต้าข้าวเต็มกล้อง” (ขก 5 : 10) อันเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความอุดม สมบูรณ์

อีกประเพณีหนึ่ง คือ ประเพณีผ่าหนอง ชุมชนบ้านน้อยจอมศรี จังหวัดสกลนคร เป็นประเพณีที่ ชาวบ้านจัดขึ้นปีละครั้ง โดยมีการนัดชุมนุมร่วมกันของคนในชุมชนมาจับปลาในหนองสิม หนองน้ำ ใหญ่ท้ายหมู่บ้าน โดยที่ทุกคนสามารถจับปลาเท่าใดก็ได้ตามกำลังความสามารถ ปลาที่จับได้จะนำมา ผ่านกระบวนการถนอมอาหารไว้สำหรับรับประทานตลอดปี (สน 4 : 12 - 13) เป็นการสร้างความ ผูกพันระหว่างคนในชุมชนกับแหล่งน้ำของชุมชน ในฐานะของการเป็นพื้นที่ร่วม และเป็นแหล่งอาหาร ที่สำคัญ เพื่อเป็นการสร้างสำนึกสาธารณะร่วมกันในชุมชน ลักษณะที่ผูกพันกับธรรมชาติและไม่ ทำลายทรัพยากรทำให้ชุมชนอีสานสามารถดำรงอยู่ได้อย่างสืบเนื่องตลอดมา

จากที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า น้ำในมิติทางวัฒนธรรม เป็นการสร้างนัยความหมายของ กลุ่มคนในการสร้างการเกาะเกี่ยวสัมพันธ์ของความเป็นพวกพ้องเดียวกัน ทั้งในระดับการปฏิบัติและ จิตสำนึก เพื่อรกรงสังคมที่ถูกสร้างขึ้นให้สามารถอยู่รอดและสืบทอดได้อย่างต่อเนื่อง

น้ำในมิติทางเศรษฐกิจ

ชุมชนต่างๆ ในบริเวณอีสานส่วนมากมีความสัมพันธ์กับแหล่งน้ำในท้องถิ่นของตน และ เชื่อมโยงกับชุมชนภายนอกผ่านแหล่งน้ำนั้น เนื่องจากแหล่งน้ำเป็นเส้นทางการติดต่อสื่อสารกัน ระหว่างชุมชนต่างๆ เส้นทางการคมนาคมเพื่อตอบสนองกิจกรรมทางเศรษฐกิจ การประกอบอาชีพ การ แลกเปลี่ยนวัฒนธรรม มีความสัมพันธ์กับประเพณี ความเชื่อ การประกอบพิธีกรรมทั้งในชุมชนแต่ละ ท้องถิ่นกับชุมชนภายนอก การเปลี่ยนแปลงของแหล่งน้ำหรือเส้นทางน้ำ และรูปแบบการใช้น้ำ จึงมี ผลกระทบต่อรูปแบบการดำรงชีวิตและความสัมพันธ์ของชุมชนภายในท้องถิ่นด้วย ความเปลี่ยนแปลง ที่เข้ามามีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นอีสานเป็นอย่างมาก คือ อำนาจรัฐ และระบบเศรษฐกิจ แบบทุนนิยม

ผู้คนในท้องถิ่นอีสานมีปฏิกริยาในการตอบสนองและปรับตัวตามความเปลี่ยนแปลงนั้นอย่าง หลากหลาย ซึ่งสอดคล้องกับงานการศึกษาของกลุ่มนักวิชาการที่มีแนวคิดการประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ของกระบวนการเปลี่ยนผ่าน ที่เน้นศึกษาความสัมพันธ์ทางการผลิตและกระบวนการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ ระบบทุนนิยม เพื่อศึกษาการเปลี่ยนผ่านระบบเศรษฐกิจในท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์กับระบบภายนอก เช่น ระบบตลาด และรัฐ ทำให้คนท้องถิ่นมีปฏิสัมพันธ์กับระบบภายนอกนี้แตกต่างกัน แม้ว่าจะอยู่ใน

ช่วงเวลาที่ไมห่างกันมากนัก แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนของกระบวนการเปลี่ยนผ่านที่ไม่ได้เดินเป็นเส้นตรง (อานันท์, 2543 : 117 – 118) ซึ่งนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต อาชีพ การจัดสรรผลประโยชน์และความสัมพันธ์ในชุมชนท้องถิ่น

น้ำ : การทำมาหากิน ผลประโยชน์ ความขัดแย้ง

การสร้างนิยามความหมายใหม่นำมาเป็นทรัพยากร ที่มีเจ้าของ สามารถจัดสรร แลกเปลี่ยน ซื้อขายได้ ทำให้ในปัจจุบันน้ำมีสภาพเหมือนทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ ที่สำคัญ ดังเช่นที่ดินหรือป่าไม้ ที่จะมีบุคคลหรือองค์กรหลายกลุ่ม ทั้งภายในชุมชนและภายนอกเข้าไปมีส่วนในแย่งชิงและเรียกร้องสิทธิความเป็นเจ้าของ การเข้าถึง การจัดการและการจัดสรรทรัพยากร ทำให้เกิดความขัดแย้ง ทั้งในเชิงการจัดการและใช้ทรัพยากร เชิงนโยบาย และปัญหาด้านกฎหมายเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรเหล่านั้น (อานันท์, บรรณาธิการ 2543 : 24/1 – 24/12)

ผู้ที่เข้ามามีส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงนี้ คือ รัฐ ความเปลี่ยนแปลงจากนโยบายของรัฐที่มีผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นกับการใช้แหล่งน้ำ อันนำมาซึ่งความขัดแย้งจากการต่อรองผลประโยชน์ทั้งภายในและภายนอกเมื่อแหล่งน้ำกลายเป็นทรัพยากรที่มีการจัดสรรและจัดการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ามามีบทบาทในการจัดการระบบชลประทาน เพื่อตอบสนองต่อระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

นโยบายการจัดการระบบชลประทานของรัฐในบริเวณอีสาน เริ่มมีผลกระทบอย่างเป็นรูปธรรมตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504 – 2510) ที่มีนโยบายให้มีการสร้างเขื่อนในบริเวณอีสาน 7 เขื่อน¹⁰ และนโยบายของกระทรวงพัฒนาแห่งชาติในการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก พร้อมระบบการส่งน้ำ 14 แห่ง ในระยะเวลา 5 (พ.ศ. 2506 – 2510) ด้วยหวังผลประโยชน์ในการกักเก็บน้ำทางการเกษตร ป้องกันอุทกภัยและผลิตกระแสไฟฟ้า ซึ่งการจัดการระบบชลประทานโดยรัฐนี้ ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนและชุมชน ทั้งการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของเกษตรกร ที่มีการทำการเกษตรตลอดปี เพื่อสามารถใช้ประโยชน์จากโครงการชลประทานของรัฐให้ได้ประโยชน์สูงสุด มีการจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำในรูปแบบสมาชิก ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งเรื่องการใช้น้ำ การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพจากการขยายพื้นที่เกษตรกรรมที่มีผลกระทบต่อพื้นที่ทางธรรมชาติ และทำให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นฐานของผู้คน อันเนื่องมาจากพื้นที่ถูกน้ำท่วมอีกด้วย (สุวิทย์และดารารัตน์, 2538 : 56 – 57)

¹⁰ เขื่อนลำพระเพลิง เขื่อนลำปาว เขื่อนน้ำพอง เขื่อนน้ำพุง เขื่อนลำโดมน้อย เขื่อนลำตะคอง และเขื่อนน้ำอูน

ยิ่งไปกว่านั้น การเปลี่ยนผ่านของสังคมในปัจจุบัน หลังจากที่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกมาแล้วกว่า 50 ปี ยิ่งมีความซับซ้อนเพิ่มมากขึ้นอย่างมาก อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2553 : 4) กล่าวว่า สังคมไทยไม่ได้ถูกรอบงำด้วยระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเท่านั้น หากแต่ยังเป็นส่วนหนึ่งของกระแสโลกาภิวัตน์ (Globalization) หรือในบางครั้งก็เรียกกันว่า ความเป็นสมัยใหม่ (Modernity) ซึ่งแฝงด้วยลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ กระบวนการครอบงำทางความคิดในรูปของการสร้างมายาคติ และภาพตัวแทนต่างๆ ซึ่งแสดงถึงความพยายามที่จะเปลี่ยนความคิดนามธรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นคุณค่าและความหมายในชีวิตของผู้คนต่างๆ ให้กลายสภาพไปเป็นเพียงวัตถุหรือสินค้าเท่านั้น

ข้อมูลภาคสนามในรายงานการวิจัยของโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันมีผลกระทบต่อมุมมอง วิถีคิดและปฏิสัมพันธ์ของผู้คนท้องถิ่นอีสานต่อทรัพยากรน้ำใน 2 ประเด็นคือ นโยบายจากส่วนกลางในการจัดการน้ำ และการใช้พื้นที่และการแปลงสินทรัพย์เป็นทุน

นโยบายจากส่วนกลางในการจัดการน้ำ

เมื่อโครงการชลประทานขนาดใหญ่เข้ามายังบริเวณอีสานก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อวิถีชีวิตของคนในพื้นที่เป็นอย่างมาก จากพื้นที่การวิจัยของโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) โครงการชลประทานขนาดใหญ่ที่มีผลกระทบต่อคนในพื้นที่นี้เป็นอย่างมาก คือ เขื่อนอุบลรัตน์¹¹ ดังข้อมูลภาคสนามในรายงานการวิจัยเรื่องชุมชนบ้านฝางผู้เสียสละสู่ลำน้ำพอง (ขก 6) รายงานการวิจัยเรื่องชุมพลในเขื่อนใหญ่ : ทะเลสาบเหนือชีวิตชาวโนนสัง (นภ 4) และรายงานการวิจัยเรื่อง ปลาแดก : วิถีชีวิตของชาวบ้านบุงแก้ว (บ้านบุงปลาแดก) ตำบลหนองบัวได้ อำเภอสรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู

¹¹ เขื่อนอุบลรัตน์ เป็นเขื่อนพลังน้ำแห่งแรกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเป็นแห่งที่ 2 รองจากเขื่อนภูมิพลสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการชลประทานและผลิตกระแสไฟฟ้า ตัวเขื่อนสร้างปิดกั้นแม่น้ำพอง ตรงบริเวณ ที่เรียกว่า "พองหนีบ" ตำบลโคกสูง อำเภอน้ำพอง กิ่งอำเภอบุธรัตน์ (อำเภอบุธรัตน์ในปัจจุบัน) ได้เริ่มดำเนินการเมื่อปี พ.ศ. 2502 เมื่อคณะกรรมการประสานงานอันประกอบด้วย กัมพูชา ลาว เวียดนามได้ และไทย ภายใต้คณะกรรมการเศรษฐกิจแห่งเอเชีย ได้รับความร่วมมือจากผู้เชี่ยวชาญญี่ปุ่น ในการสำรวจเพื่อพัฒนาลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขง และ พ.ศ. 2503 ได้เสนอให้พิจารณา “โครงการลำน้ำพอง” เป็นอันดับแรก ก่อสร้าง เมื่อ พ.ศ. 2507 แล้วเสร็จในปลายปี พ.ศ.2508 และประกอบพิธีเปิดเขื่อน เมื่อวันที่ 14 มีนาคม 2509 (ข้อมูลจาก <http://khonkaen.nfe.go.th/0538/ubolratana%20dam%201.htm>)

(นภ 5) ซึ่งมีประเด็นการนำเสนอถึงความเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชุมชนท้องถิ่นอันเนื่องมาจากเงื่อนไขอุบลรัตน์ใน 3 ประเด็น คือ 1) การอพยพและการตั้งชุมชนใหม่ 2) วิถีชีวิตและการประกอบอาชีพ 3) “ความเจริญ” จากการพัฒนาสาธารณูปโภคพื้นฐานโดยรัฐ

1) การอพยพและการตั้งชุมชนใหม่

เงื่อนไขอุบลรัตน์เมื่อสร้างแล้วเสร็จและเปิดดำเนินการใน พ.ศ. 2509 ทำให้พื้นที่บริเวณตัวเขื่อนจะต้องถูกน้ำท่วม หลายชุมชนที่เคยอยู่ในบริเวณนั้นจะต้องถูกเวนคืนที่ดิน และมีการอพยพออกจากพื้นที่เพื่อตั้งชุมชนใหม่ ในการต้องยอมเสียสละเพื่อส่วนรวมต่อการจัดสรรทรัพยากรในการตอบสนองเศรษฐกิจแบบทุนนิยมด้วยเหตุผลการพัฒนา

จากข้อมูลภาคสนามของงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเงื่อนไขอุบลรัตน์ในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) จะเห็นได้ว่าลักษณะการของการอพยพของชุมชนและผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ เพื่อตั้งชุมชนใหม่ ทั้งที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเกี่ยวข้องโดยอ้อม

กลุ่มคนที่เกี่ยวข้องโดยตรงจากการสร้างเขื่อน แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก ได้แก่ กลุ่มคนที่ต้องอพยพออกจากพื้นที่อันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อน แยกย่อยได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนที่อพยพไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ในพื้นที่ใกล้เคียงพื้นที่เดิม ทั้งในบริเวณที่รัฐจัดสรรให้หรือบริเวณริมเขื่อน เช่น ชุมชนบ้านผึ่ง 3 (บ้านโนนสวรรค์) อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น นิคมผึ่ง 9 โนนสมบูรณ์ อำเภอโนนสัง จังหวัดหนองบัวลำภู ชุมชนบ้านบึงแก้ว อำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู และกลุ่มคนที่อพยพไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ในพื้นที่อื่นที่ไกลออกไป เช่น เขตอำเภออื่นๆ ในจังหวัดหนองบัวลำภู เช่น อำเภอเมือง อำเภอนาวัง อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดเลย (นภ 5 : 12) จังหวัดอุดรธานี จังหวัดเชียงราย (ขก 6 : 7) มีรูปแบบการดำรงชีวิตแบบใหม่ อยู่ร่วมกับชุมชนใหม่ แต่ยังคงมีความสัมพันธ์กับกลุ่มคนที่อพยพมายังพื้นที่จัดสรร ด้วยความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ (นภ 5 : 12) กลุ่มที่สอง ได้แก่ กลุ่มคนจากพื้นที่อื่นที่อพยพเข้ามายังพื้นที่ริมเขื่อน โดยมาจากหลายจังหวัด เช่น มหาสารคาม (นภ 4 : 4) นครราชสีมา และยโสธร (ขก 6 : 8) ด้วยเหตุผลด้านการประกอบอาชีพ อันเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่หลังการสร้างเขื่อน

ส่วนกลุ่มคนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการมีอยู่ของเขื่อนอุบลรัตน์โดยอ้อม คือ กลุ่มคนในพื้นที่ที่ผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนย้ายถิ่นฐานไปตั้งชุมชนใหม่

เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงสถานะทางเศรษฐกิจจากการเกิดขึ้นของเขื่อนอุบลรัตน์ ทำให้เกิดปัญหาโดยเฉพาะกับกับกลุ่มคนที่ต้องอพยพออกจากพื้นที่อันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อน ทั้งปัญหาความสัมพันธ์กับกลุ่มคนในพื้นที่ที่ผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนย้ายถิ่นฐานไปตั้งชุมชนใหม่ (ขก 6 : 8) และปัญหาการปรับตัวที่จะเรียนรู้ในพื้นที่ใหม่ที่อพยพไปตั้งชุมชนใหม่ จากข้อจำกัดของ

พื้นที่เรื่องปัญหาความอุดมสมบูรณ์ของที่ดิน ปัญหาน้ำท่วม (นภ 5 : 11) (ขก 6 : 6) และปัญหาน้ำเซาะที่ดิน (เรื่องเดียวกัน) ทำให้ผู้คนในชุมชนต้องร่วมมือกันในการสร้างคันดินเพื่อป้องกันน้ำ (นภ 4 : 10) และข้อจำกัดเรื่องชุดความรู้เดิมของกลุ่มคนที่ต้องอพยพย้ายถิ่น ที่เคยประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม แต่เนื่องจากพื้นที่ใหม่มีข้อจำกัดดังที่กล่าวมา จึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบการดำรงชีวิตและการทำมาหากิน ในช่วงแรกจำเป็นต้องพึ่งพิงชุมชนใกล้เคียงกับที่ย้ายถิ่นฐานไปอยู่ ซึ่งทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ไม่ราบรื่น (ขก 6 : 8) บางกลุ่มพยายามใช้ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติเพื่อการแลกเปลี่ยนผลผลิต ระหว่างกลุ่มคนที่อพยพมาอยู่ในพื้นที่จัดสรรกับกลุ่มคนชุมชนเดียวกันที่อพยพไปอยู่ในพื้นที่ที่ห่างไกลออกไป ดังเช่น ชุมชนบ้านบึงแก้ว จังหวัดหนองบัวลำภู ระหว่าง พ.ศ. 2513 – 2525 ได้มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตของตน คือ ปลาแดก กับกลุ่มคนที่อพยพจากบ้านบึงแก้วไปหาที่ทำกินใหม่ ที่เรียกว่า “กลุ่มคนบ้านโคก” ที่อพยพไปอยู่ในเขตอำเภอวังสะพุง อำเภอนาดัง อำเภอนาวัง จังหวัดเลย ที่มีผลผลิตเป็นพริก ข้าว และหน่อไม้ (นภ 5 : 12 – 13)

ในระยะต่อมามีความพยายามแก้ปัญหาและปรับตัวของกลุ่มผู้อพยพอย่างเป็นรูปธรรมที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ การปรับตัวสู่อาชีพใหม่ ที่เหมาะสมกับพื้นที่ใหม่ที่อยู่ริมเขื่อน คือ อาชีพประมง (นภ 4 : 1) (ขก 6 : 10 – 11)

2) วิถีชีวิตและการประกอบอาชีพ

หลังจากที่มีการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์แล้วเสร็จและเปิดใช้อย่างเป็นทางการ ใน พ.ศ. 2509 วิถีชีวิตและการประกอบอาชีพของชาวชุมชนริมเขื่อนเปลี่ยนมาเป็นอาชีพประมง ความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำในบริเวณเขื่อนอุบลรัตน์ ทำให้สามารถจับปลาได้ปริมาณมากขึ้น และการเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ก็ทำให้สามารถหาปลาได้ตลอดทั้งปี ถึงแม้ว่าจะมีข้อห้ามจับปลาในฤดูวางไข่ ในระยะเวลา 3 เดือน แต่ก็ยังสามารถจับปลาในบริเวณที่น้ำไม่ลึกมากที่กรมประมงอนุญาตได้ (ขก 6 : 11)

การประกอบอาชีพประมงกลายเป็นอาชีพหลักของชุมชนริมเขื่อน ผลผลิตที่หามาได้นำไปสู่การซื้อขายแลกเปลี่ยน ทั้งในชุมชนและระหว่างชุมชน ระบบกลไกการตลาดเข้ามามีบทบาทมากขึ้น จากเดิมซื้อขายกันในชุมชน สู่การนำไปขายยังชุมชนอื่นที่สร้างรายได้ให้มากกว่า ส่งผลให้มีตลาดการค้าที่กว้างออกไป เช่น จากตลาดชุมชนโนนสัง จังหวัดหนองบัวลำภู ชาวบ้านจะนำสินค้าข้ามฝั่งไปขายยังอำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น หรือแม้แต่การเข้ามามีบทบาทของกลุ่มพ่อค้าคนกลางจากต่างถิ่น ทั้งจังหวัดขอนแก่น ชัยภูมิ เลย ทำให้ราคาปลาขยับสูงขึ้น ส่งผลกระทบต่อชาวโนนสัง ที่ไม่ได้ประกอบอาชีพประมง ก็ต้องซื้อปลาบริโภคในราคาที่แพงขึ้น (นภ 4 : 1 – 2)

นอกจากนี้ยังมีการนำผลผลิตที่หามาได้จากเขื่อนอุบลรัตน์ คือ สัตว์น้ำต่างๆ โดยเฉพาะปลามาแปรรูปเพื่อเพิ่มมูลค่ามากขึ้น ทั้งปลาแดกหรือปลาร้า (นภ 5) และปลาต้ม (นภ 4 : 2) (ขก 6 : 11) และพัฒนาผลิตภัณฑ์และเครือข่ายการค้าให้เป็นที่รู้จักและแพร่หลายมากขึ้น เพื่อตอบสนองตลาดและ

นโยบายของรัฐ ตามนโยบายหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ หรือ โอท็อป (OTOP) ในการสร้างอาชีพและรายได้ให้กับชุมชนมากยิ่งขึ้น รวมทั้งเป็นการสร้างการรวมกลุ่มแบบใหม่ ภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ คือ กลุ่มอาชีพ ที่เป็นการรวมตัวกันภายใต้กลุ่มแม่บ้านในการทำการแปรรูปผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ นั้น

อย่างไรก็ตามการพัฒนาเศรษฐกิจตามกลไกการตลาด และกระแสนิยมก็ทำให้ความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิมต้องเปลี่ยนแปลงไป ดังกรณีของการแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างบ้านบึงแก้ว จังหวัดหนองบัวลำภู กับ “กลุ่มคนบ้านโคก” ตั้งแต่หลัง พ.ศ. 2525 ก็ลดน้อยลง เปลี่ยนมาเป็นการซื้อขายแทน และยังมีเปลี่ยนแปลงจากพัฒนาสาธารณูปโภคพื้นฐาน เช่น ถนน ที่ทำให้การเดินทางสะดวกยิ่งขึ้น ก็มีผลให้การแลกเปลี่ยนผลผลิตต้องยุติบทบาทลง (นภ 5 : 13)

3) “ความเจริญ” จากการพัฒนาสาธารณูปโภคพื้นฐานโดยรัฐ

หลัง พ.ศ. 2509 เมื่อเขื่อนอุบลรัตน์สร้างแล้วเสร็จ และเปิดดำเนินการ ทำให้ภาครัฐมีการสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานที่มีความจำเป็นบริเวณรอบ ๆ เขื่อน มีผลทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงยังบริเวณพื้นที่โดยรอบเขื่อนด้วย

สาธารณูปโภคพื้นฐานสำคัญที่มีการสร้างขึ้น ได้แก่ เส้นทางคมนาคม โดยเฉพาะถนน ซึ่งกลายเป็นเส้นทางสัญจรหลักในเวลาต่อมา มีผลต่อการกระจายสินค้าของชุมชนริมเขื่อนไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ได้กว้างขวาง และเพิ่มปริมาณของสินค้าที่ส่งออกไปขายภายนอกชุมชนมากขึ้น (นภ 5 : 13) รวมทั้งการขยายชุมชนออกไปอยู่ริมถนน เพราะสะดวกต่อการคมนาคมและการค้าขาย (นภ 4 : 11)

ความพร้อมจากการมีสาธารณูปโภคพื้นฐาน ทั้งเส้นทางคมนาคม ไฟฟ้า ประปา ความสัมพันธ์ของชุมชนก็เปลี่ยนแปลงไปตามกระแส “ความเจริญ” ที่เข้ามา พื้นที่ใกล้เขื่อน กลายเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมในการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ มีการตั้งโรงงานอุตสาหกรรม เช่น โรงงานผลิตกระดาษ โรงงานอิเล็กทรอนิกส์ มีการย้ายถิ่นฐานของแรงงานที่เข้ามาทำงานในภาคอุตสาหกรรมดังกล่าว รวมทั้งคนในชุมชนริมเขื่อนก็เข้าสู่การเป็นแรงงานรับจ้าง ที่มีรายได้จากกลไกการตลาดที่พึงพิงเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

การสร้างคลองส่งน้ำเข้าสู่พื้นที่การเกษตรของชาวบ้าน ทำให้พื้นที่ได้เขื่อนสามารถทำนาได้โดยไม่ต้องรอน้ำฝนตามฤดูกาล แต่ใช้น้ำที่ปล่อยออกจากเขื่อน ซึ่งมีผลต่อหลายพื้นที่ เช่น อำเภอ น้ำพอง อำเภออุบลรัตน์ อำเภอเมืองขอนแก่น อำเภอเขียงยืน อำเภอกระนวน ในจังหวัดขอนแก่น และมีการขยายไปยังพื้นที่จังหวัดอื่น ๆ ที่อยู่ติดกัน เช่น จังหวัดมหาสารคาม (ขก 6 : 10)

นโยบายการจัดการน้ำโดยภาครัฐจากโครงการชลประทานที่เกิดขึ้น ทั้งขนาดใหญ่ อันได้แก่ เขื่อน และขนาดเล็ก อันได้แก่ ฝายและคลองส่งน้ำ เพื่อตอบสนองกับประโยชน์ในการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ทั้งการทำนาได้ตลอดปี การเลี้ยงปลา การทำฟาร์มปศุสัตว์ ทำให้หน้าที่ของ

แหล่งน้ำตามธรรมชาติและการจัดการน้ำแบบเดิม เช่น คูน้ำคันดินหมดความสำคัญลง พื้นที่เหล่านั้นถูกปรับเปลี่ยนบทบาทและมีผลต่อการใช้พื้นที่ในรูปแบบใหม่

การใช้พื้นที่และการแปลงสินทรัพย์เป็นทุน

ความต้องการพื้นที่ดินมากขึ้น ทำให้พื้นที่ (แหล่ง) น้ำได้รับผลกระทบ เพราะถูกถมเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมและเพื่อตั้งบ้านเรือน เพราะพื้นที่ดินเป็นต้นทุนตั้งต้นในการทำมาหากิน และยังนำมาซึ่งโอกาสจากการขายเป็นสินค้าได้ ดังเช่นชุมชนเมืองบัว จังหวัดร้อยเอ็ด ที่มีหนองน้ำธรรมชาติ 7 แห่งที่มีการขุดคลองเชื่อมต่อกัน ปัจจุบันบางส่วนของคลองมีความตื้นเขิน และถูกถมเป็นถนน ทำให้หนองทั้ง 7 ถูกตัดขาดจากกัน (รอ 5 : 10) หรือ บริเวณลำห้วยอุ้นของชาวภูไทพรรณนา ก็มีการถมลำห้วยเพื่อตั้งบ้านเรือน (สน 5 : 13)

การพัฒนาจากส่วนกลาง โดยเฉพาะเส้นทางคมนาคมทางบก คือ ถนน และเส้นทางรถไฟ เพื่อสะดวกกับการคมนาคม และการค้า ทำให้พื้นที่สำคัญของชุมชนเปลี่ยนไปจากบริเวณใกล้แหล่งน้ำ พื้นที่แหล่งน้ำเดิม จึงถูกละเลยความสำคัญและตื้นเขินไปตามกาลเวลา บางส่วนถูกถมพื้นที่ เพื่อทำถนน ทำให้มีผลต่อความสัมพันธ์ของชุมชนที่ร่วมลำน้ำเดียวกันที่เคยเชื่อมต่อกันถูกตัดขาด เส้นทางคมนาคมนั้น จึงไม่ใช่เป็นเพียงโครงสร้างพื้นฐานที่เชื่อมต่อที่แห่งหนึ่งเข้ากับแห่งอื่น ๆ เท่านั้น หากเป็นการสร้างพื้นที่ใหม่ขึ้นมา เพราะเหตุนี้จึงเป็นปฏิบัติการอย่างประจวบกันภายใต้บริบททางเศรษฐกิจและการเมือง การสร้างการคมนาคมไม่ได้เป็นเรื่องที่จะพิจารณาเฉพาะหลักวิชาการทางวิศวกรรม แต่เป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาจากมุมมองทางสังคมด้วย (ไชยันต์, 2549 : 79) ดังที่บ้านหลักร้อย จังหวัดนครราชสีมา การสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – นครราชสีมา และการสร้างถนนมิตรภาพและถนนเลียบเมือง ทำให้หมู่บ้านแยกออกจากกันเป็นสองฝั่ง ลำบากต่อการไปมาหาสู่และการร่วมพิธีงานบุญที่วัด การขายชุมชนมีการมาตั้งบ้านเรือนเพิ่มมากขึ้น เกิดการขวางทางน้ำของลำน้ำปรุ ทำให้น้ำท่วมเมื่อฤดูน้ำหลาก และน้ำแห้งเมื่อฤดูแล้ง แหล่งน้ำกลายเป็นแหล่งน้ำทิ้งจนเน่าเสีย (นม 4 : 21)

ระบบชลประทานที่ถูกสร้างขึ้นโดยรัฐ ทำให้ไม่จำเป็นในการร่อนน้ำฝนตามฤดูกาลอีกต่อไป มีผลต่อโลกทัศน์ในการใช้ประโยชน์ของพื้นที่แหล่งน้ำและการอนุรักษ์ จากเดิมสังคมอีสานมีการจัดการการใช้น้ำภายใต้ระบบคิดผ่านการใช้พิธีกรรม จารีตประเพณี หรือการกำหนดความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อการอนุรักษ์และเป็นกฎเกณฑ์ในการจรรโลงให้สังคมอยู่ร่วมกันได้ กลับถูกแทนที่ด้วยกฎเกณฑ์ใหม่ตามหลักการคิดแบบวิทยาศาสตร์ ผ่านการควบคุมด้วยกฎหมาย เช่น การห้ามจับปลาในฤดูวางไข่ หรือการห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม เพื่อเป็นการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ (รอ 5 : 23)

ความขัดแย้งกันเองในเชิงนโยบายระหว่างความพยายามที่จะใช้กลไกของรัฐเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรในด้านหนึ่ง กับการมุ่งพัฒนาทรัพยากรขึ้นมาเพื่อใช้ประโยชน์ในเชิงเศรษฐกิจด้วยการเปลี่ยน

ทรัพยากรให้เป็นสินค้าในระบบตลาดอีกด้านหนึ่ง โดยมีเป้าหมายหลักอยู่ที่การใช้ประโยชน์อย่างมีประสิทธิภาพและคุ้มค่าต่อการลงทุนไปพร้อมๆ กับการอนุรักษ์ด้วย อาจนำมาซึ่งความขัดแย้งในพื้นที่ (อานันท์, 2544 : 221) อันเนื่องมาจากการคำนึงถึงสิทธิและอำนาจทางกฎหมายมากกว่าการอยู่ร่วมกันฉันท์มิตร ด้วยการกฎเกณฑ์ของชุมชนหรือสังคม เพราะระเบียบการจัดการน้ำด้วยอำนาจทางกฎหมาย ผู้ที่มีอำนาจและเป็นผู้ออกกฎเกณฑ์เป็นเพียงคนกลุ่มหนึ่ง ที่มีอำนาจรัฐ ไม่ใช่คนในชุมชนทั้งหมดมีส่วนร่วม นำมาซึ่งปัญหาเมื่อมีเรื่องผลประโยชน์ส่วนบุคคล เกิดการแย่งชิงการเข้าใช้พื้นที่ทั้งคนภายในชุมชนและคนนอกชุมชน และการใช้อำนาจเพื่อเอื้อประโยชน์แก่พวกพ้อง ดังกรณีที่ดินการเมืองท้องถิ่นกำหนดกฎระเบียบข้อบังคับ เพื่อจำกัดสิทธิผูกขาดสัมปทานการจับปลา และการให้เสียค่าใช้จ่ายเพื่อเข้าพื้นที่ในการจับปลา (รอ 5 : 23)

อย่างไรก็ตาม เมื่อความเจริญจากส่วนกลางและกระแสความคิดแบบทุนนิยมไม่อาจหยุดยั้งหรือห้ามปรามได้ ผลกระทบอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ทั้งด้านดีและด้านลบ คำถามที่ตามมาคือ จำเป็นหรือไม่ที่จะหาวิธีการจัดการกับความเปลี่ยนแปลงนั้น หรือเพียงแต่การทำให้คนในท้องถิ่นสามารถอยู่ร่วมกับความเปลี่ยนแปลงนั้นได้อย่างราบรื่นเท่านั้น

บทส่งท้าย

ปัจจุบันมีความพยายามของนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องการปรับตัวของผู้คนและท้องถิ่น ต่อการเปลี่ยนแปลงของการจัดการทรัพยากรน้ำในท้องถิ่นแต่ละท้องถิ่น โดยหวังว่าจะเป็นแนวทางในการเสนอหนทางในการอยู่ร่วมกันได้ระหว่างผู้คนและธรรมชาติในกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกในปัจจุบัน

ข้อเสนอที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง ที่ได้จากโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) คือ การมีจุดเริ่มต้นที่คนท้องถิ่นเอง และมีองค์กรหรือสถาบันในท้องถิ่นนั้นๆ เป็นกลไกสำคัญไม่ใช่การกระทำของรัฐเหมือนที่ผ่านมา

แม้ว่าการทำการวิจัยภาคสนาม นักวิจัยต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจวิถีคิดของคนในวัฒนธรรมที่ตนสนใจศึกษามากกว่าการยึดติดความหมายที่ตามด้วตามความเข้าใจของผู้ศึกษาเอง เพื่อเปิดทางให้เห็นคนในแต่ละวัฒนธรรมว่าเป็นมนุษย์ที่มีชีวิตและจิตใจ พร้อมทั้งจะแสดงตัวตนออกมาผ่านทางวิถีคิดในการตีความหมายวัฒนธรรมของเขานเอง เป็นการเปิดช่องทางให้ผู้ถูกวิจัยมีส่วนร่วมในการวิจัย การศึกษาวิจัยเช่นนี้เปรียบเสมือนการแลกเปลี่ยนความคิดระหว่างนักวิจัยกับผู้ถูกวิจัย เพื่อให้การ

วิจัยเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่จะช่วยเสริมสร้างความเข้าใจในศักยภาพของมนุษย์อย่างแท้จริง (อานันท์, 2553 : 7 – 8)

หากเมื่อนักวิจัยกับผู้ถูกวิจัยเป็นหนึ่งเดียวกัน ดังที่การจัดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) ที่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจาก “คนใน” ก่อให้เกิดผลเชิงรูปธรรมในการสร้างสำนึกและการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น ซึ่งถือว่าเป็นความสำเร็จของโครงการชุดนี้ ดังจะเห็นได้จากการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้และระดมความคิดของชุมชนเมืองบัว อำเภอกเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ที่มีผู้คนในท้องถิ่นทั้งพระ ข้าราชการ ผู้นำชุมชน เจ้าหน้าที่องค์การบริหารส่วนท้องถิ่น ประชาชนทั่วไปในทุกช่วงวัย เข้าร่วมการจัดเวที จนสามารถมีข้อสรุปในการฟื้นฟู อนุรักษ์และส่งเสริมประเพณีสงกรานต์ให้เป็นประเพณีในระดับท้องถิ่น และมีผลในทางปฏิบัติในการจัดประเพณีสงกรานต์ใน พ.ศ. 2550 อันมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบการจัดงาน การสร้างสำนึกที่มีผลต่อชุมชนเมืองบัว ทั้งกิจกรรมสาธารณประโยชน์ เช่น การปลูกต้นไม้ การอบรมพัฒนาจิตใจ หรือเรื่องการอนุรักษ์สิ่งสาธารณะทั้งหลาย โบราณสถาน ซึ่งเป็นการสร้างความรู้สึกร่วมในฐานะ “ส่วนหนึ่ง” ของคนในท้องถิ่น

สิ่งที่สำคัญ คือ การทำให้คนในท้องถิ่นตระหนักถึง “การเป็นส่วนหนึ่ง” ของชุมชน (Partnership) มากกว่า “การเป็นเจ้าของ” ชุมชน (Owner) เพราะการเป็นเจ้าของจะมาพร้อมกับอำนาจและความพยายามเข้าครอบครอง ภายใต้งลไกการจัดการไม่ต่างกับการที่รัฐเข้ามามีการจัดการท้องถิ่น และทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น

บรรณานุกรม

- จักรทิพย์ นาสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. 2541. **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.
- ไชยันต์ รัชชกุล. 2549. “มองอนุภาคลุ่มน้ำโขงเชิงประวัติศาสตร์และทางเศรษฐกิจ.” ใน **ลุ่มน้ำโขง วิกฤต การพัฒนาและทางออก**. ชาญวิทย์ เกษตรศิริและกัมปนาท ภักดีกุล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าและมูลนิธิโครงการดำรงคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 78 – 107.
- ทองทิพย์ สุนทรชัย. 2538. “รายงานกรณีศึกษาที่ 1 กรณีศึกษาชุมชนบ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาหว้า จังหวัดเลย”. ใน **รายงานการวิจัยเรื่องสตรีอีสานกับการจัดการทรัพยากรน้ำ**. องค์การบริหารวิเทศกิจแห่งประเทศไทยแคนาดา (CIDA) และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. 2533. **แอ่งอารยธรรมอีสาน**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- , 2243. **ทัศนะนกรัต ภูมิศาสตร์ – ภูมิลักษณะ ตั้งบ้านแปงเมือง**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- , 2545. **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สแตนเดจ, ทอม. 2552. **ประวัติศาสตร์โลกใน 6 แก้ว**. คุณากร วาณิชยวิรุฬห์, แปล. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สมชาติ มณีโชติ. 2550. “เมืองโบราณกันทรวิชัยกับสัญลักษณ์ของความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์”. ใน **มูทิตา วิชาการ# 2 รวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ อาจารย์คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม 2550**. ขอนแก่น : คลังนานาวิทยา.
- , 2553. “ประวัติศาสตร์มีชีวิตจากหลักฐานโบราณคดี”. **บทสังเคราะห์ความรู้ในโครงการวิจัย ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)**.
- สุนทรพิพิธ, พระยา. 2516. **บันทึกความจำ (4) เมื่อเป็นปลัดมณฑลอุบลราชธานี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง.
- สุพิชฌาย์ จินดาวัฒนภูมิ. 2542. **ความเชื่อเรื่องนาคของชุมชนอีสานลุ่มแม่น้ำโขง (ปลายพุทธศตวรรษ ที่ 19 จนถึงปัจจุบัน)**. ปริญญาโทศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. 2529. **น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

สุวิทย์ ชีรสอวตและดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. 2538. **ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน**. ขอนแก่น : ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

หุมนัน รัตนวงศ์. “นาค (นาคะ) และความเชื่อของชนชาติลาว”. วารสารมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม. 12, 2 (ก.ค. – ธ.ค. 2537) : 106 – 110.

อภิญา เพ็ญฟูสกุล, “พื้นที่” ในทฤษฎีสังคมศาสตร์” สังคมศาสตร์, 12,2 (2543) : 66.

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. 2527. “การตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน”. ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. นครราชสีมา : ไคราชออฟเซ็ทการพิมพ์.

อนันท์ กาญจนพันธุ์. 2543. **ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิถีคิด**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์.

-----, 2544. **มติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

-----, 2553. **ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : อมรินทร์.

อนันท์ กาญจนพันธุ์, บรรณาธิการ. 2543. **พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร: กระบวนทัศน์และนโยบาย**. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รายงานวิจัย ฉบับสมบูรณ์จากโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2 (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

จังหวัดขอนแก่น

- ขก 1 รายงานการวิจัยเรื่อง ตำนานกุดยั่วกับความเชื่อในพิธีกรรมบวงสรวง
- ขก 2 รายงานการวิจัยเรื่อง ย้อนรอยแดนดินถิ่นกุดธาตุ
- ขก 3 รายงานการวิจัยเรื่อง ตำนานพญานาคกับการสืบสานความเป็นท้องถิ่น
- ขก 4 รายงานการวิจัยเรื่อง บุญยอคน้ำ ประเพณีสร้างความสามัคคี
- ขก 5 รายงานการวิจัยเรื่อง สูตรขวัญหรือสู่ขวัญบ้านคำไฮจิตวิทยาชาวบ้าน
- ขก 6 รายงานการวิจัยเรื่อง ชุมชนบ้านฝางผู้เสียสละสู่ลำน้ำพอง

จังหวัดนครราชสีมา

- นม 1 รายงานการวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาเส้นไหมสู่วิถีชีวิตชุมชน
- นม 2 รายงานการวิจัยเรื่อง งานวิจัยเรื่องย้อนอดีตเมืองเสมากับคุณค่าของยูวีวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

นม 3 รายงานการวิจัยเรื่อง คุณค่าของจะลากับการก้าวข้ามผ่านกาลเวลา : กรณีศึกษาชุมชนหนองละมั่ง

นม 4 รายงานการวิจัยเรื่อง ตามรอยวิถีชีวิตชุมชนลำปำ

จังหวัดร้อยเอ็ด

รอ 1 รายงานการวิจัยเรื่อง เมืองหงส์ รอยอารยธรรมโบราณ

รอ 2 รายงานการวิจัยเรื่อง ศึกษาประวัติตำนานองค์พระธาตุสี่แก้ว

รอ 3 รายงานการวิจัยเรื่อง ป่าดงคู่กับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชน

รอ 4 รายงานการวิจัยเรื่อง ศึกษาตำนานความเชื่อเจ้าปู่วังหลวงของชุมชนตำบลวังหลวง อำเภอวังหลวง จังหวัดร้อยเอ็ด

รอ 5 รายงานการวิจัยเรื่อง เมืองบัวเมืองหน้าด่านด้านทิศใต้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ “ในอ้อมโอบกอดทุ่งกุลาร้องไห้” ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

รอ 6 รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตการทำประมงของชุมชนลุ่มน้ำโขง : กรณีศึกษา ชุมชนบ้านน้ำคำสมศรี ตำบลโนนชัยศรี อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดร้อยเอ็ด

จังหวัดเลย

ลย 1 รายงานการวิจัยเรื่อง ศาลหลักเมืองเจ้าพ่อภูคดป้อง

ลย 2 รายงานการวิจัยเรื่อง ลำคัญไฉนจึงมีภูคดป้อง

จังหวัดสกลนคร

สน 1 รายงานการวิจัยเรื่อง การทำนาของชาวถ้ำเต่า : วัฒนธรรมที่หายไป

สน 2 รายงานการวิจัยเรื่อง ย้อนรอยชุมชนหนองหารสกลนคร

สน 3 รายงานการวิจัยเรื่อง คูเมืองสกลนคร

สน 4 รายงานการวิจัยเรื่อง ตำนานเจ้าบองรสเค็ดบ้านน้อยจอมศรี

สน 5 รายงานการวิจัยเรื่อง กว่าจะเป็นภูไทพรรณานิคม

จังหวัดหนองบัวลำภู

นภ 1 รายงานการวิจัยเรื่อง หลักบ้าน หลักใจ

นภ 2 รายงานการวิจัยเรื่อง ประเพณีบุญบั้งไฟเทศบาลตำบลโนนสูงเปลือย

นภ 3 รายงานการวิจัยเรื่อง ประเพณีสงกรานต์วัดภูเก้าพระ

นภ 4 รายงานการวิจัยเรื่อง ชุมพลังในเขื่อนใหญ่ : ทะเลสาบเหนือชีวิตชาวโนนสัง

นภ 5 รายงานการวิจัยเรื่อง ปลาแดก : วิถีชีวิตของชาวบ้านบึงแก้ว (บ้านบึงปลาแดก) ตำบลหนองบัวใต้ อำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู

ประวัติผู้วิจัย

หัวหน้าโครงการ

ชื่อ-สกุล นางสาวอุศนา นาศรีเคน
Ms. Aussana Nasriken
คุณวุฒิ ศศ.ม. ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
หน่วยงาน ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
ที่อยู่ 105 หมู่ 7 บ้านดอนยม ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย
จังหวัดมหาสารคาม 44150
โทรศัพท์/โทรสาร 089 -1248599
E-mail address aussana@hotmail.com

ภาคผนวก

ตารางการตั้งถิ่นฐานของชุมชนท้องถิ่นในโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ 2
(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชน/ย้ายชุมชน
ขอนแก่น	บ้านนงิ้ว	พ.ศ. 2440	มีป่าต้นจันทน์มาก	อุดมสมบูรณ์ด้วยสัตว์ป่าและต้นไม้ นานาพันธุ์
	บ้านโนนดงมัน	ประมาณ พ.ศ. 2392	โนนทางทิศเหนือของหนองผือ	ขยายชุมชนจากบ้านสะอาด พื้นเป็น ป่าดงดิบอุดมสมบูรณ์ด้วยสัตว์ป่า และมันเห็ดรับ
	บ้านฝาง	พ.ศ. 2507	ป่าทึบที่ทางราชการจัดสรรที่ทำกิน ให้	อพยพจากชุมชนเดิมที่เคยอยู่บริเวณ ลุ่มน้ำพอง เนื่องจากการสร้างเขื่อน อุบลรัตน์
	บ้านกุดธาตุ	พ.ศ. 2453	ตั้งชื่อตามหนองน้ำเล็กๆ ลำเล็กๆ ที่ เรียกว่ากุด	ภูมิประเทศกว้างขวาง อุดมสมบูรณ์ ด้วยป่าไม้ ใกล้เคียงน้ำ คือ ลำน้ำ พอง หนองบึง ลำห้วยที่น้ำไหลจากภู เวียง เหมาะแก่การทำเกษตรกรรม เรียกสวนไร่นา สะดวกต่อการ อุปโภคบริโภค

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชนย้ายชุมชน
	บ้านโคกไม้แกม	พ.ศ. 2463	มีไม้รังอุดมสมบูรณ์มาก	ขยายและย้ายชุมชนจากบ้านลอมไผ่ มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งแหล่งน้ำและป่าไม้
	ชุมชนป่าดงลาน	พ.ศ. 2518	จับจองที่ดินในพื้นที่ป่า	เหมาะสมแก่การใช้พื้นที่
	บ้านชุมแพ	ประมาณ พ.ศ. 2400	แหล่งน้ำลึกมาก มีจระเข้ ป่าทึบ	ทำเลอุดมสมบูรณ์
	บ้านคำไฮ	พ.ศ. 2464	ที่ราบลุ่ม มีความอุดมสมบูรณ์ เพราะมีหนองน้ำและบึงขนาดใหญ่ในบริเวณใกล้หมู่บ้าน	รวมบ้านเหล่าหัวหนอง ที่คนอพยพหนีโรคระบาดกับบ้านไทรทอง
	เมืองพล	สมัยพระเจ้าตากสิน	เนินดินริมฝั่งบึงละเลิงห้วย	ชัยภูมิเหมาะสม มีแหล่งน้ำอาหารสมบูรณ์ เหมาะกับการตั้งค่ายรบ หลังจากนั้นก็มีผู้คนอพยพมาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้น
ร้อยเอ็ด	บ้านนุ่งเลิศ	ประมาณ พ.ศ. 2460 - 2461	มีลำห้วยและป่าทึบ	ภูมิประเทศอุดมสมบูรณ์ด้วยป่า พืชพรรณธัญญาหาร มีห้วยมีบึงเหมาะสำหรับการทำไร่ทำนา
	ชุมชนรอบคงคู	พ.ศ. 2451	พื้นที่ป่าและลำห้วย	บ้านเดิมคับแคบ ที่ดินทำกินน้อย พื้นที่ใหม่มีความอุดมสมบูรณ์
	บ้านน้ำคำสมศรี	พ.ศ. 2475	ริมลำน้ำยัง	ไม่ระบุ

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชน/ย้ายชุมชน
	บ้านกุดกว้าง	พ.ศ. 2458	ที่ราบลุ่มลำนํ้ายังและห้วยควายชน ข้าง ป่าดงดิบ มีดินไม้สำคัญสำหรับ การก่อสร้างและสัมปทาน มีสัตว์ป่า ของป่าที่เหมาะสมหากินระหว่าง ปลูกข้าว ทำไร่ เลี้ยงสัตว์	พื้นที่อุดมสมบูรณ์
	ชุมชนตำบลวังหลวง	พ.ศ. 2468	ที่ราบลุ่มมีแม่น้ำไหลผ่าน	ไม่ระบุ
	บ้านยางคู่	พ.ศ. 2431	ดงใหญ่ มีสัตว์ป่านานาชนิด มีหนอง น้ำขนาดใหญ่อยู่ใกล้ๆ	จับจองที่ดิน หักร้างดงพงเป็นไร่นา ปลูกพืชผัก สำหรับทำกินใน ครอบครัว
	เมืองคำแมด	รัชกาลที่ 3	พื้นที่สูงเหนือน้ำท่วม ป่าแมด และ บึงเชียงขวัญ	หาพื้นที่ใกล้แหล่งน้ำเพื่อความอุดม สมบูรณ์ แต่หนีจากพื้นที่ที่ถูกน้ำ ท่วม
	บ้านสีแก้ว	ไม่ชัดเจน มีการอ้างอิงตาม ตำนานอุรังคธาตุ	ริมหนองน้ำใหญ่	ไม่ระบุ
	บ้านเมืองหงส์	มี 2 ช่วง คือสมัยพุทธ ศตวรรษที่ 13 – 16 (อารย ธรรมขอม) และรัชกาลที่ 5 (กลุ่มชนลาว)	บ้านเปือยใกล้หนองหัวช้าง ตั้งบน เนินดินที่ไม่สูงแล้วลาดลงสู่ที่ราบลุ่ม ห้วยกุดแดงและหนองหัวช้าง	ย้ายถิ่นฐานจากบริเวณเมืองโบราณ เนื่องจากพื้นที่เดิมเป็นป่ารก การ คมนาคมไม่สะดวกด้วยเนินสูงจาก พื้นที่ราบมาก ห่างไกลจากแหล่งน้ำ

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชน/ย้ายชุมชน
	เมืองบัว	มี 2 ช่วง คือ ชุมชนโบราณ ก่อนประวัติศาสตร์ และ ประมาณ พ.ศ. 2416 – 2430	ทิศตะวันออกเป็นที่เนินสูงและที่ ลุ่มๆ ดอนๆ ด้านทิศตะวันตกและทิศ ใต้เป็นพื้นที่ราบลุ่ม ในหมู่บ้านมี หนองน้ำ 7 แห่ง	เหมาะแก่การทำนา
สกลนคร	บ้านโคกก่อง	ประมาณ พ.ศ. 2415	เนินดิน มีขอบลาดเอียงลงสู่ลำห้วย 3 ด้าน	ย้ายไปฝั่งตรงข้ามลำห้วยโนด เพราะ เกิดอาเพศ (น่าจะเป็นโรคระบาด)
	บ้านถ้ำเต่า	พ.ศ. 2455	เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึง ป่าโปร่งสลบ ทุ่งหญ้า ใกล้เคียงลำน้ำสงคราม	คำร่ำลือว่าลุ่มน้ำสงครามเป็น ดินแดนที่อุดมสมบูรณ์โดยเฉพาะ สัตว์น้ำ
	บ้านหนองแวง	ไม่ชัดเจน	หนองน้ำขนาดใหญ่อยู่กลางป่าที่มี ต้นแวงจำนวนมาก	หลบหนีความแห้งแล้ง มาพบ ดินแดนที่อุดมสมบูรณ์
	บ้านหนองหอย	พ.ศ. 2390	ที่ลุ่มเหมาะแก่การทำนา ป่าทางทิศ ตะวันออก ตรงกลางมีหนองน้ำอุดม ด้วยปลา ทิศเหนือมีห้วยปลาหาง	ทำเลที่เหมาะสมกับการทำนา
	บ้านวังยาง	พ.ศ. 2352	ที่ราบลุ่ม มีลำห้วยไหลผ่าน มีหนอง ลิมทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	ทำเลเหมาะสมแก่การสร้างบ้านแปง เมือง
	บ้านคางสุก	พ.ศ. 2429	เนินดินสูง	พื้นที่เหมาะสมตั้งเป็นแหล่งที่อยู่ อาศัย

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชน/ย้ายชุมชน
	บ้านเชิงชุม	พ.ศ. 2345	ป่าและแหล่งน้ำรอบหมู่บ้าน	อพยพหนีไข้ป่าและฝัคาย
	บ้านดงมะไฟ	ไม่ระบุ	ป่าดงดิบ มีสัตว์ป่านานาพันธุ์ บริเวณรอบๆ ชุมชนมีแหล่งน้ำหลายแห่ง	การเลือกชัยภูมิของชาวภูไท จะเลือกแหล่งที่อุดมสมบูรณ์เป็นป่าเป็นดง เป็นป่าไม้ เป็นแหล่งน้ำ เป็นโคกเนิน สามารถตั้งบ้านเรือนในฤดูน้ำท่วม ไร่ ปลูกข้าว และไร่ผลไม้
	บ้านน้อยจอมศรี	พ.ศ. 2437	ที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์ ใกล้หนองหารและหนองสิม	ชาวสกลนครอพยพหนีโรคระบาด
	บ้านท่าวัด	นานกว่าร้อยปีมาแล้ว	ริมหนองหาร	ไม่ระบุ
	บ้านธาตุเชิงชุม (เมืองสกลทวาปี)	พ.ศ. 2329	ริมหนองหาร	รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าให้บุตรเจ้าเมืองกาฬสินธุ์และไพร่พลมารักษาพระราชธาตุเชิงชุม
	บ้านบัว	ประมาณ 160 — 170 ปีที่ผ่านมา	เชิงเขา ริมห้วยทรายและมีหนองน้ำขนาดใหญ่	ไม่ชัดเจน
หนองบัวลำภู	บ้านหนองเต้	พ.ศ. 2480	พื้นที่ใกล้ห้วยอาบช้าง	หาที่ทำมาหากินที่ความอุดมสมบูรณ์ และแหล่งน้ำ
	บ้านก้าน	พ.ศ. 2468	มีลำห้วยตามทิศตะวันตก	ชาวบ้านเอื้อองอพยพหนีโรคห่า (อหิวาตกโรค)

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชน/ย้ายชุมชน
	บ้านโคกกลาง	ยาวนานมากกว่า 100 ปี	ที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำลำพะเนียงไหลผ่าน	แสวงหาที่อยู่อาศัยที่เหมาะสมและอุดมสมบูรณ์
	บ้านโนนสงเปลือย (ข้อมูลโรงเรียนเมืองใหม่วิทยา)	ประมาณ 130 – 150 ปีที่ผ่านมา	พื้นที่โนนที่มีดินเปลือยขึ้นมาก น้ำท่วมไม่ถึง ตั้งข้างลำน้ำมอ	หาที่อยู่ใหม่ที่น้ำท่วมไม่ถึง
	บ้านโนนสูงเปลือย (ข้อมูลโรงเรียนศรีบุญเรืองวิทยาการ)	ก่อน พ.ศ. 2500	ริมห้วยน้ำมอ	ชาวร้อยเอ็ดแสวงหาพื้นที่อุดมสมบูรณ์เพื่อทำมาหากิน ชาวชุมชนริมเขื่อนอุบลรัตน์อพยพหนีน้ำท่วมจากเขื่อนอุบลรัตน์
	บ้านบุงแก้ว	พ.ศ. 2486	ริมบึง (ลำพะเนียงหลง)	หนีโรคหามากห่าง หนีน้ำท่วม หาที่ทำกินใหม่
	บ้านทุ่งโพธิ์ (บ้านกุดดินจี่)	พ.ศ. 2483	ป่าไม้ ลำน้ำบนขอบ ลำบนกลาง ลำบนใหญ่	ไม่ชัดเจน
	บ้านโนนสัง	พ.ศ. 2491	ภูเขาล้อมรอบ ทางคมนาคมเชื่อมเมืองใหญ่	ไม่ระบุ
	บ้านกุดคู	ประมาณ พ.ศ. 2457	ป่าดงดิบ ใกล้เคียง มีหนองน้ำ มีดินประคู้ขึ้นเต็ม	รักษาข้าวที่เก็บเกี่ยวไว้ในที่นา

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชน/ย้ายชุมชน
นครราชสีมา	บ้านพะไล	100 – 150 ปีที่ผ่านมา	ดินแดนสามเขา เก้าหนอง	ที่ตั้งชุมชนเก่าเป็นนาเกลือ ที่ตั้งชุมชนใหม่น้ำไม่ท่วม อุดมสมบูรณ์ ง่ายต่อการประกอบอาชีพ
	ตลาดไพร	ไม่ระบุ	ป่าเต็ง รัง	หาที่ทำกิน
	บ้านทัพร้าง	ไม่แน่ชัด	พื้นที่อุดมสมบูรณ์ มีสัตว์ป่า พืชพันธุ์ ทรัพยากร	ไม่แน่ชัด
	บ้านหนองขุน	พ.ศ. 2362	มีป่าไม้ สัตว์ป่าอุดมสมบูรณ์ ฤดูฝน น้ำป่าจะชะล้างหน้าดินไหลมา รวมกันที่หนองน้ำ	ชัยภูมิดี ที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูก
	บ้านน้ำฉ่า	ไม่ต่ำกว่า 700 ปี	ตั้งอยู่ไม่ไกลลำคลองสมบูรณ์	ที่เดิมอยู่ข้างลำตะคอง พอฤดูน้ำหลากเดินทางไม่สะดวก
	ชุมชนลำปรุ	ประมาณ พ.ศ.2207	สองฟากฝั่งลำน้ำ	อยู่ข้างลำน้ำ อุดมสมบูรณ์ เดินทางสะดวก
เลย	บ้านปากบวน	ไม่แน่ชัด	อุดมสมบูรณ์ พื้นที่ทำกินกว้างขวาง มีห้วยหนองมากมาย	มีเสียงร่ำลือว่าพื้นที่แห่งใหม่อุดมสมบูรณ์ เป็นที่ราบกว้างใหญ่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเลย
	บ้านกกเลาใต้	ไม่ระบุ	ไม่ระบุ	พื้นที่เดิมทำมาหากินไม่สะดวก

จังหวัด	ชื่อชุมชน	ช่วงเวลาการตั้งชุมชน	ลักษณะพื้นที่ตั้งชุมชน	เหตุผลในการตั้งชุมชน/ย้ายชุมชน
	บ้านผาสุวรรณค์	พ.ศ. 2510	ป่าอุดมสมบูรณ์ มีไม้ยืนต้นเนื้อแข็ง หนาแน่น มีภูเขาทอดยาวต่อเนื่องกัน เป็นที่อยู่ของสัตว์นานาชนิด	มาจับสัตว์
	บ้านโนนปอแดง	ประมาณ พ.ศ. 2454	ห่างจากหมู่บ้านเดิม 1 กิโลเมตร มี ต้นปอแดงอยู่หนาแน่น	น้ำท่วมชุมชนเดิม
	บ้านห้วยกระทิง	พ.ศ. 2467	ที่ราบและภูเขา	หมู่บ้านเดิมอดอยาก และเกิดโรค ระบาด
	บ้านปากห้วย	พ.ศ. 2395	ใกล้แม่น้ำเหือง	ที่ราบลุ่ม เหมาะแก่การสร้างบ้าน แปงเมือง ทำไร่ทำนา อีกกลุ่มหนี โรคระบาด และหนีสงคราม